

Het Kromme-Rijngebied 1997 : tijdschrift van de Historische Kring "Tussen Rijn en Lek"

<https://hdl.handle.net/1874/9982>

De Sint-Stevenskerk te Werkhoven

(verslag van het archeologisch onderzoek in 1995)

Peter de Wit

Tijdens de onlangs voltooide restauratiewerkzaamheden aan de Sint-Stevenskerk (de huidige Nederlands Hervormde kerk) te Werkhoven is in de maanden oktober tot en met november 1995 door de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer' van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek' onderzoek verricht aan de fundamente van de kerk en de toren.

Dit archeologisch onderzoek was gericht op:

- het zoeken naar bouwsporen van een eventuele voorganger van het huidige kerkgebouw;
- het zoeken naar bouwsporen van een eventueel romaans koor;
- het zoeken naar bouwsporen van het op een tekening uit 1750 zichtbare gotische koor;
- een onderzoek naar de fundatie van zowel kerk als toren (zowel het onderzoeken van de bouwkundige fundering als het onderzoeken van de bodemgesteldheid onder de fundatie).

Niet op al deze punten zijn concrete onderzoeksresultaten bereikt. Bouwsporen van voorgangers van het huidige kerkgebouw en bouwsporen van een eventueel romaans koor werden niet aangetroffen, wat natuurlijk geenszins bewijst dat ze er niet geweest kunnen zijn. In hout opgetrokken voorgangers van het huidige kerkgebouw hebben wellicht een kleiner grondplan gehad dan het thans bestaande gebouw, waardoor de mogelijkheid niet denkbeeldig is dat bouwsporen hiervan (bijvoorbeeld paalgaten) zich nog bevinden onder de stenen vloer van het huidige kerkship. Ook is het niet ondenkbaar dat deze vroegste kerk van Werkhoven elders moet worden gezocht. Een eventueel romaans koor bij de kerk zal zeer waarschijnlijk beperkt van afmetingen zijn geweest. De bouwsporen van dit romaanse koor (met een rechthoekige dan wel met een halfronde sluiting) kunnen mogelijk nog worden aangetroffen onder de vloer van de huidige consistorie.

De Kromme-Rijnstroomrug met haar vroegste bewoning

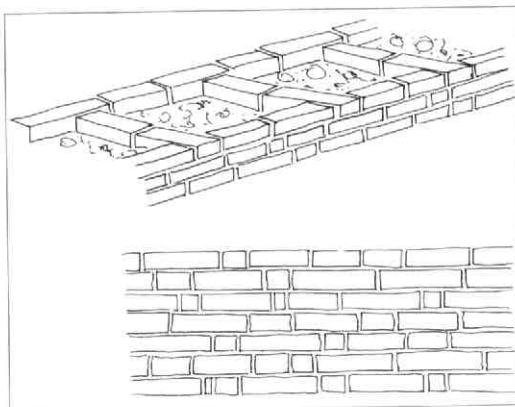
Het huidige landschappelijke uiterlijk van het Kromme-Rijngebied is in belangrijke mate bepaald door de loop van de Rijn. De geschiedenis van de Rijn kenmerkt zich door diverse stroomstelsels (zowel door geleidelijke verplaatsing van rivierbochten als door plotselinge verlegging van de bedding na overstromingen) en elk van deze stroomstelsels heeft zijn sporen in het landschap achtergelaten. Deze sporen bestaan uit zogenaamde stroomruggen en komgronden. Een onbedijkte rivier treedt in tijden van grote waterafvoer buiten zijn oevers, waarbij aan weerszijden van de bedding door het water meegevoerde materialen worden afgezet. Dichtbij de bedding, waar de stroomsnelheid het grootst is, wordt het grove materiaal (veelal zand en grind) afgezet, naarmate men verder van de bedding komt daalt de stroomsnelheid van het water en worden de fijnere deeltjes (veelal klei) afgezet. Nadat de rivier zijn loop (door welke oorzaak dan ook) verlegd heeft, klinkt de bodem in en blijven de zandruggen en de geheel of gedeeltelijk opge vulde bedding als zogenaamde stroomruggen in het landschap zichtbaar. De gebieden waar de fijnste deeltjes zijn afgezet vormen de komgronden (de relatief laagst gelegen delen). De kern van Werkhoven ligt op de Kromme-Rijnstroomrug, een der jongste stroomruggen in het Kromme-Rijnlandschap, en als zodanig gevormd vanaf circa 250 na Christus. Deze stroomrug valt ongeveer samen met het huidige stroomstelsel van de Kromme Rijn, alleen bij Zeist had de rivier toen een andere loop. Op de oudere stroomruggen bestaan dan al bewoningskernen, bijvoorbeeld in Dorestad en op de Houtense stroomrug in de omgeving van de huidige kernen van Houten en 't Goy. Pas in de vroege middeleeuwen (vanaf de zesde eeuw) ontstond er bewoning langs de Kromme-Rijnstroomrug (hetgeen ook gestaafd wordt door het vondstenmateriaal bij opgra-

vingen). Deze bewoningskernen werden toen nog regelmatig door overstromingen getroffen; pas na de afdamming van de Kromme Rijn in 1122 is er sprake van een veilige bewoning op de Kromme-Rijnstroomrug.

Bouwgeschiedenis van de Stevenskerk

De vroegste vermelding over het bestaan van een kerk te Werkhoven dateert uit de tweede helft van de negende eeuw. Er kan worden aangenomen dat er in Werkhoven in de loop van de achtste- of in de eerste helft van de negende eeuw een kerk is gesticht. Deze kerk werd toegewijd aan Sint Stefanus, een heilige die in het Frankische rijk groot aanzien genoot. Nog voor 850 schonk de Frankische koning de Stevenskerk met de bijbehorende goederen aan de bisschop van Utrecht. Het is bekend dat behalve in Werkhoven ook in Dorestad, Doorn, Houten en Zeist dergelijke vroege kerken werden gesticht. Deze vroege kerken werden gesticht nadat de bewoners van een streek tot het Christendom waren bekeerd (in 695 werd Wilibrord als de eerste bisschop der Friezen gewijd en begon vanuit Utrecht zijn missieneringsarbeid) en zij werden gebouwd met materiaal uit de directe omgeving (houten draagconstructies, gevels van houten vlechtwerk, aangestroken met leem en een rieten dakbedekking).

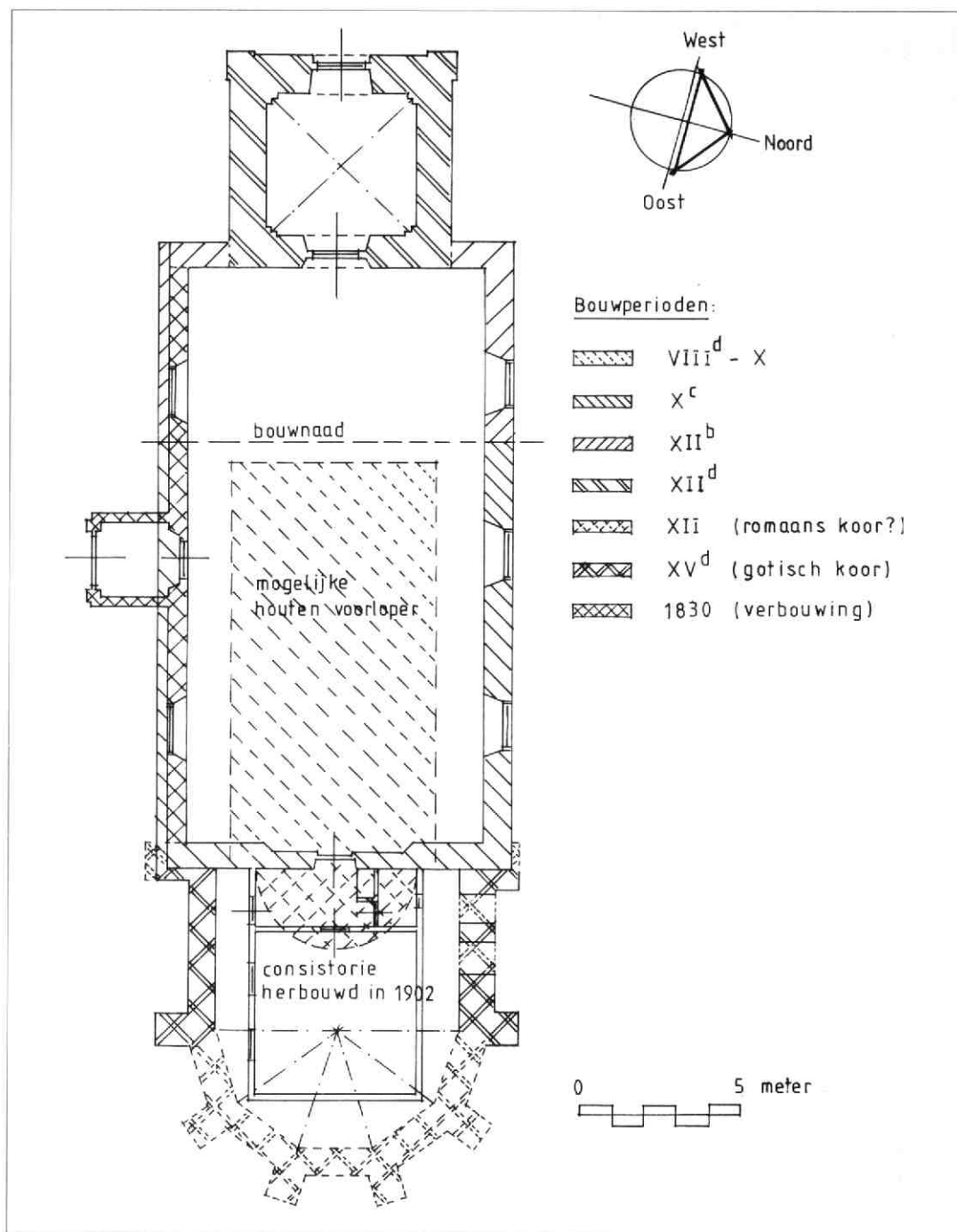
De huidige Stevenskerk te Werkhoven dateert wat betreft het kerkship waarschijnlijk uit de tweede helft van de elfde eeuw. Bij het archeologisch onderzoek bleek dat de kerk is gebouwd op een kunstmatige verhoging (noodzakelijk vanwege de regelmatige overstromingen van het gebied tot de afdamming van de rivier in 1122). De nieuwe kerk werd gebouwd in tufsteen, een natuursteen die vanuit de Eifel werd geïmporteerd. Het bouwen met baksteen was in die tijd onbekend, pas vanaf circa 1150 raakte men bekend met het vervaardigen van baksteen en na 1200 nam gebruik van baksteen als bouw materiaal snel toe. Tufsteen is een vulkanisch gesteente dat vanaf de Romeinse tijd als bouw materiaal werd gebruikt. De steen werd gewonnen in het Brohldal in de oostelijke Eifel (ten noorden van Andernach) en per vlot over de rivier aangevoerd. In de steden Utrecht en Deventer

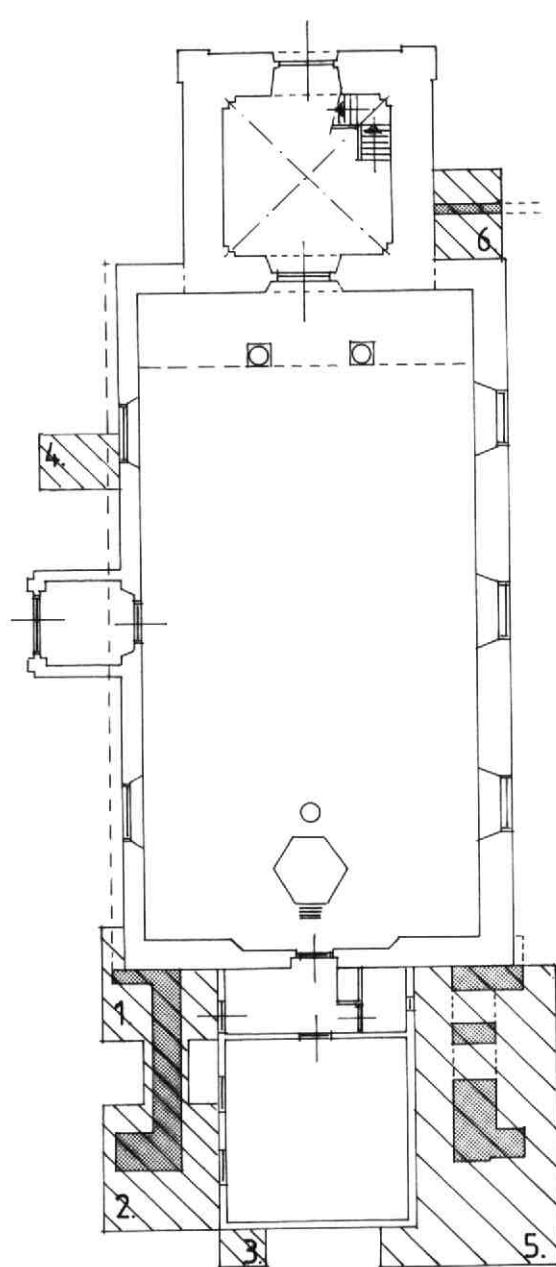
1. Bouwprincipe voor het maken van tufstenen muren volgens het sandwich- of kistprincipe. De tufstenen blokken werden gebruikt voor het maken van een bekisting, die vervolgens werd gevuld met een mengsel van veldkeien en trasmortel (gemalen tufsteen). Dit bouwprincipe dateert reeds uit de Romeinse tijd en vond navolging ten tijde van de romaanse bouwperiode, toen dikke muren een constructieve noodzaak vormden. Onze huidige betonbouw kan beschouwd worden als een uit dit bouwprincipe ontwikkelde bouwmethodiek

waren stapelplaatsen voor de tufsteen, waar men tufsteen uit voorraad kon kopen. Door de dikke massieve muren was tufsteen een relatief duur bouw materiaal. Men probeerde daarom op de tufsteen te besparen door het gebruik van een goedkoper vulmateriaal in de muren (zie afbeelding 1). De tufsteen werd gebruikt als buiten- en binnenschil van een sandwichconstructie. Om een verband in deze muren te krijgen werden in een min of meer regelmatig patroon stenen in een dwarsrichting gelegd, waardoor vakken in het muurwerk ontstonden. In deze vakken werd een mengsel van riviergrind, veldkeien, tufsteenpuin en mortel gestort (een bouwsysteem dat de Romeinen reeds kenden). Bij de restauratie van de noordgevel bleek dat dezelfde veldkeien die dienden als vulling van deze sandwichconstructie ook gebruikt waren als grondverbetering onder de tufstenen fundering.

Uit afbeeldingen en uit funderingsonderzoek blijkt dat de eerste stenen kerk in Werkhoven niet hetzelfde grondplan bezat als de kerk die wij thans kennen (zie afbeelding 2). In de loop van de twaalfde eeuw werd de kerk in westelijke richting vergroot en in het laatste kwart van de twaalfde eeuw werd aan het bestaande kerkship een toren toegevoegd.

2. Plattegrond van de kerk met de datering van de bouwdeelen. Tevens is op deze plattegrond de mogelijke locatie van een eventuele (houten) voorganger van de huidige kerk en de veronderstelde plattegrond van een mogelijk romaans koor aangegeven.

Renvooi:

Archeologisch onderzocht gebied met putnummer

Onder het maaiveld aangetroffen fundamente

0 5 meter

3. Plattegrond van de kerk met daarop aangegeven de locaties van de putten (met putnummer) waar archeologisch onderzoek werd verricht en de onder het maaiveld aangetroffen funderingen

In het midden van de vijftiende eeuw werd aan de oostzijde een gotisch koor aan de kerk gebouwd. In 1830 werd de kerk ingrijpend verbouwd, waarbij onder andere het in bouwvallige staat verkerende gotische koor werd gesloopt en vervangen door een consistorie. Tevens werd bij deze verbouwing de zuidmuur en een deel van de westgevel van het kerkship volledig gesloopt en vervangen door baksteen, terwijl de noordgevel met circa een meter werd verlaagd. De steile gotische kap werd vervangen door de huidige geknikte kap (mansardedak). In 1902 werd de consistorie uit 1830 weer gesloopt en vervangen door de huidige consistorie.

Funderingsonderzoek

Om het archeologisch onderzoek met een zo groot mogelijke kans op succes te kunnen uitvoeren werden verschillende locaties rondom de kerk geselecteerd en elk van een eigen putnummer voorzien (zie afbeelding 3). De in de verschillende putten aangetroffen bouwmaterialen en aardewerkscherven werden per put verzameld en beschreven.

Van het vondstenmateriaal is een aantal zaken vermeldenswaard:

- er werden geen Romeinse aardewerkscherven of bouwfragmenten aangetroffen, hetgeen de theorie bevestigt dat de Kromme-Rijnstroomrug pas na de Romeinse tijd bewoond raakte;
- de vroegste aardewerkscherven die werden aangetroffen dateren uit de Karolingische tijd (achtste eeuw) en stammen als zodanig uit de bouwtijd van de (houten) kerk;
- de kerk werd gebouwd op een kunstmatige verhoging (pas na de afdamming van de Rijn in 1122 is er sprake van een veilige bewoning in dit gebied); een nader onderzoek van deze kunstmatige ophoging kan meer duidelijkheid verschaffen over de bewoningsgeschiedenis van dit gebied;
- er werd een aantal fragmenten van sarcofaagdeksels gevonden (hierop zal nog nader worden ingegaan).

De fundamente van het gotische koor (ter plaatse van de oostgevel)

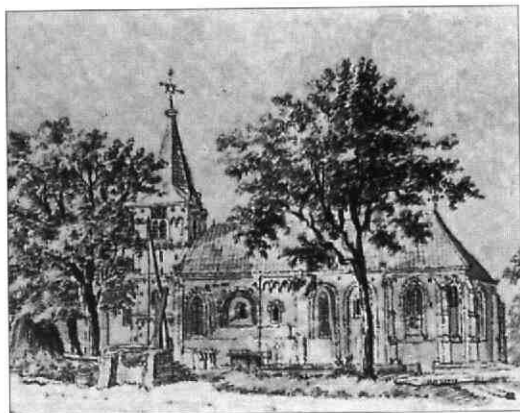
Ten oosten van het kerkship werd het voormalige gotische koor gedeeltelijk blootgelegd.

4. Overzichtsfoto van put 1-2 met het fundament van het gotische koor, gefotografeerd in oostelijke richting

Van dit koor, bekend van de tekening van Paul van Liender naar J. de Beijer uit 1750 (zie afbeelding 5), werd aan beide zijden van de consistoriekamer een tweetal steunberen en een deel van het tussenliggende muurwerk teruggevonden. Van de koorsluiting werden geen funderingsspooren meer aangetroffen, wel is ter plaatse van deze vermoedelijke koorsluiting sprake van een verstoord bodempakket met grote hoeveelheden steenpuin.

De aangetroffen funderingen van het koor (zie afbeelding 4) springen enigszins in ten opzichte van de noord- en zuidgevel van het huidige kerkship. Het tot een diepte van circa 140 cm onder het maaiveld gefundeerde voormalige koor bestaat uit baksteen van een groot formaat (29,5 x 14 x 6,5 cm; lxbxh), hetgeen globaal verwijst naar een datering in de vijftiende eeuw. De dikte van de beide muren (exclusief de uitgemetselde funderingsvoet) is ongelijk: de dikte van de muur aan de zuidzijde bedraagt 86 cm terwijl de muurdikte aan de noordzijde

5. De kerk in 1750 vanuit zuidelijke richting op een tekening van Paul van Liender naar J. de Beijer (origineel in Brussel, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten, Collectie de Grez). De tekening toont ons het thans geheel verdwenen gotische koor (op basis van de afmetingen van de baksteen te dateren in de vijftiende eeuw) en het nog grotendeels als romaans herkenbare kerkship, waarin een tweetal bouwfasen zichtbaar zijn. Deze bouwfasen zijn middels een herkenbare bouwnaad van elkaar gescheiden. Bij de verbouwing van 1830 werd deze zuidgevel geheel gesloopt (evenals het gotische koor) en werd de gevel nieuw opgetrokken in baksteen.

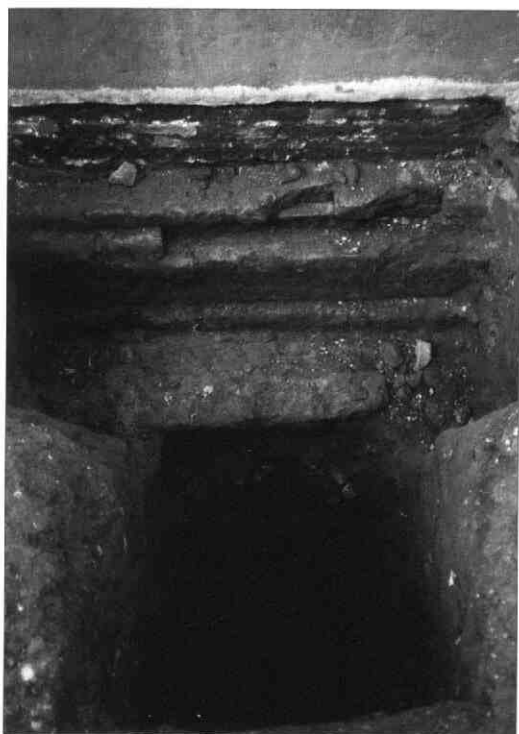
110 cm is. Tevens werd geconstateerd dat de muren van de huidige consistorie zijn gefundeerd op baksteen van hetzelfde grote formaat als van het voormalige gotische koor, waarbij de mortelresten op de stenen duiden op het secundaire gebruik van deze baksteen. Uit een beschrijving uit 1830 is bekend dat de bij de sloop van het koor vrijkomende baksteen werd hergebruikt voor de bouw van de nieuwe consistorie. In 1902 werd de opstand van de consistorie afgebroken en werd de consistorie herbouwd, waarschijnlijk op de oude fundering uit 1832. De nog geheel uit tufsteen opgetrokken oostgevel van het kerkship wordt bij de zuidgevel nader toegelicht.

Zuidgevel en noordgevel

De zuidgevel van het kerkship dateert in zijn huidige opstand van de ingrijpende verbouwing in 1830. Op de tekening naar De Beijer uit 1750 (zie afbeelding 5) is in de zuidgevel een bouwnaad zichtbaar. Aan weerszijden van deze bouwnaad is er een verschil in de venstervormen (let ook op de dichtgezette toegang onmiddellijk rechts van deze bouwnaad) en een verschil in muurdecoratie, bijvoorbeeld ter

plaats van het rondboogfries onder de gootlijst. Deze verschillen duiden op een verbouwing van de kerk in de romaanse tijd, een vermoeden dat bevestigd wordt door het funderingsonderzoek. Deze oorspronkelijk in tufsteen opgetrokken zuidgevel werd tot juist onder het maaiveld volledig gesloopt en op de bestaande (gehandhaafde) tufstenen fundering werd een geheel nieuwe gevel opgetrokken in baksteen. Uit het funderingsonderzoek bleken verschillen in de fundering van de zuidgevel. De fundering nabij de consistorie bleek anders van opzet dan de fundering nabij de toren, hetgeen de bouwnaad op de tekening bevestigt. Zeer waarschijnlijk werd de oorspronkelijke romaanse kerk uit de tweede helft van de elfde eeuw in de loop van de twaalfde eeuw (na de afdamming van de rivier in 1122 ?) vergroot, waarna de bouw van de toren in het laatste kwart van de twaalfde eeuw de romaanse bouwperiode afsloot. Vanwege het feit dat de oorspronkelijke tufstenen fundering van de noordgevel geheel vervangen is door een bakstenen fundering bestond er niet de mogelijkheid om deze romaanse bouwfasen ook in deze fundering te onderzoeken. De in de fundatie van de noordgevel verwerkte baksteen stemt wat betreft maatvoering overeen met de baksteen van het voormalige gotische koor. Het lijkt aannemelijk dat men in 1830 bij de afbraak van dit gotische koor de afkomende baksteen behalve voor de bouw van een nieuwe consistorie ook heeft hergebruikt voor het verbeteren van de in slechte staat verkerende fundering van de noordmuur. Bij de restauratie van 1995 is deze hergebruikte baksteen op haar beurt weer vervangen door nieuw funderingsmetselwerk op een fundatie van gewapend beton.

De zuidgevel bleek, voor zover onderzocht kon worden, gefundeerd op tufstenen platen (zie afbeelding 6). Deze tufstenen platen werden op hun beurt weer gefundeerd op een pakket van zowel hoekige als afgeronde keien (de afmetingen van de keien varieerden tussen 70 en 120 mm), waarbij tussen de keien klei als bindmiddel werd toegepast. Bij beide inspectieputten bleek het totale funderingspakket circa 200 cm te bedragen en te rusten op een natuurlijk bodempakket met afwisselende klei- en

6. Het fundament van de zuidgevel (in 1832 gesloopt en op de bestaande fundering vanaf het maaiveld opnieuw opgetrokken) bestaat uit tufstenen platen, rustend op een laag veldkeien, zowel rond als hoekig. Als bindmiddel tussen de keien is klei gebruikt

zandbandjes, kenmerkend voor het afzettingenpatroon bij overstromingen.

In inspectieput 4 (westelijk van de huidige entree) werden door middel van grondboring monsters van de bodem genomen. Hierdoor ontstond inzicht in de opbouw van het bodempakket onder de fundering (zie afbeelding 7). Tot op een diepte van circa 235 cm werd een fijn zandpakket aangetroffen en vervolgens tot op een diepte van circa 260 cm fijn zand met grindsteentjes (afmeting van het grind: 2-3 mm). Op deze diepte werden nog geen sporen van grondwater geconstateerd.

Westgevel (toren)

De fundering van de westgevel is bouwtechnisch interessant omdat de aanleg van toren en kerkship elkaar hier kruisen. Het onderzoek heeft zich beperkt tot het blootleggen van de fundering van toren en kerkship ter plaatse

7. Detailfoto van de opbouw van het natuurlijke grondpakket onder de fundering. Typerend zijn de kleibanden in het grondprofiel

van de noordwesthoek (zie afbeelding 8). Op een diepte van circa 37 cm werd een plavuizen vloer aangetroffen, juist boven deze vloer fragmenten van (gezien het aantal halzen) minimaal 20 stuks achttiende-eeuwse Spaanse wijnflessen. De plavuizen vloer kan duiden op een aanbouw tegen de kerk op deze plaats, hetgeen mede onderschreven wordt door de schuine mortellijn langs de westgevel van het kerkship. Onder de plavuizen vloer bleek zich een knekelput te bevinden; tot onder de tufstenen funderingsvoet van de toren werden grote hoeveelheden schedels en beenderen aangetroffen.

De fundering van de toren, gebouwd in het laatste kwart van de twaalfde eeuw, is ingebroken in de fundatie van de op dat moment reeds bestaande westgevel van het kerkship (zie afbeelding 9). Ook ten behoeve van de fundatie van de toren is de draagkracht van de bestaande ondergrond verbeterd door het aanbrengen van een pakket van veldkeien (de onderkant

8. Aansluiting van de toren op de westgevel van de kerkzaal. In het muurwerk is een schuine kalkstreep te herkennen, mogelijk een restant van de aansluiting van een knekelhuisje in deze hoek

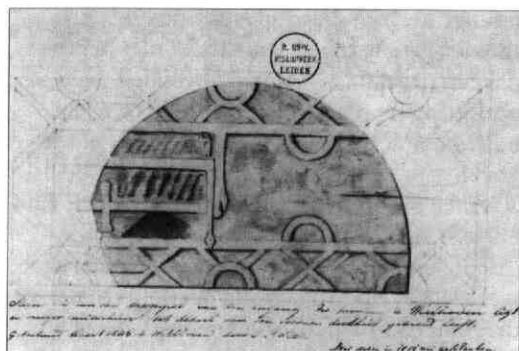
9. Ontmoeting van het fundament van de toren (rechts) met het fundament van de westgevel van de kerkzaal. De keifundering van de toren is minder diep aangezet dan de tufstenen fundering van de kerkzaal

10. Zijdelingse blik op de zwerfsteen, waardoor een goed beeld ontstaat van de omvang van de steen

van de fundatie op circa 200 cm) met daarboven een laag granietblokken (afmeting circa 200 x 200 mm). Boven deze keienlaag is vanaf een hoogte van circa 110 cm onder het maaiveld de tufstenen toren opgemetseld. De tufsteen in de toren is afwijkend van maat ten opzichte van de in de kerkmuren verwerkte tufsteen. In de toren is tufsteen gebruikt met een afmeting van circa 480 x 120 mm (l x h) terwijl de kerkmuren zijn opgetrokken in tufsteen met afmetingen van circa 300 x 170 x 80 mm (l x b x h).

Interessant is ook de fundatie van het kerkschip op de noordwesthoek; hierin blijkt ter versteviging tijdens de bouw een grote zwerfkei te zijn opgenomen (zie afbeelding 10). De herkomst van de zwerfkei met een lengte van ruim 100 cm en een hoogte van minimaal 50 centimeter blijft vooralsnog onduidelijk. Mogelijk is het een gletsersteen die gedurende de laatste ijstijd door het landijs op de Utrechtse Heuvelrug is achtergelaten.

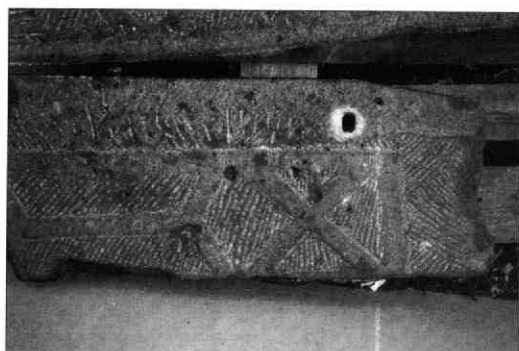
11. Deze reconstructie-tekening van J.P. Six uit 1846 geeft een beeld van het tympaan zoals zich dat eertijds bevond in de boogvulling boven de toreningang. In 1846 was dit tympaan niet meer als zodanig aanwezig maar funktioneerde als stoepplaat voor de toreningang

Sarcofaagdeksels en het bouwkundige hergebruik ervan

Van de Stevenskerk is bekend dat het boogveld boven de toreningang in de romaanse tijd was gedecoreerd met een hergebruikte natuurstenen plaat, rode zandsteen, in oorsprong afkomstig van een sarcofaagdeksel. Op een tekening uit 1846 (zie hiervoor G. Vermeer, *De oude of Sint-Stevenskerk te Werkhoven*, p. 13) is te zien dat het boogveld leeg is, de natuurstenen plaat doet dan inmiddels dienst als stoepplaat en is enige tijd later zelfs geheel verdwenen. Op een tekening, eveneens van J.P. Six uit 1846, is nauwkeurig het versieringspatroon op het dekselfragment vastgelegd, waardoor een reconstructie van het gehele sarcofaagdeksel mogelijk is (zie afbeelding 11). Deze toepassingsvorm komt vaker voor; een goed voorbeeld is de elfde-eeuwse invulling van het boogveld boven het zijportaal van de Sint-Maartenskerk te Doorn.

Tijdens de restauratie van de Stevenskerk werd in de noordgevel achter het pleisterwerk een verdwenen toegang tot de kerk aangetroffen, daterend uit de romaanse tijd (zie omslagfoto). Bij de bouw van de noordgevel werd boven en opzij van deze toegang rode zandsteen als opvangconstructie toegepast, afkomstig uit hergebruikte sarcofaagdeksel(s).

Bij werkzaamheden in het lijkbaarhuisje werden op de vloer nog een viertal fragmenten gevonden van sarcofaagdeksels, die daar dienst deden als vloerverharding. Op een tweetal hier-

12. Een der fragmenten van de zandstenen sarcofaagdeksels die werden aangetroffen als vloerverharding in het lijkbaarhuisje. De fragmenten hebben afmetingen van resp. 2300 x 430, 1370 x 400, 1270 x 310 en 900 x 350 mm. Het versieringspatroon van de vier fragmenten bestaat uit geometrische patronen als ruiten, diagonalen, cirkels of combinaties daarvan

van zijn sporen waarneembaar van een bouwkundig hergebruik. De fragmenten hebben allen dezelfde versieringen (zie afbeelding 12), waarbij vooral op de fragmenten uit het lijkbaarhuisje deze versieringen bijzonder gaaf bewaard zijn gebleven. De geometrische versiering bestaat uit diagonale kruizen of Andreaskruizen en wijkt af van de versiering van de stoepplaat, die Six in 1846 op tekening vastlegde.

De bij de restauratie gevonden sarcofaagfragmenten zijn van rode Bontzandsteen en als zodanig afkomstig uit het Wesergebiet (ten zuidoosten van Kassel). In oorsprong werd het materiaal vanaf de zevende eeuw gebruikt voor het vervaardigen van stenen grafkisten en deksels, aanvankelijk onbewerkt, maar vanaf de tiende eeuw werden de deksels veelal versierd. Deze versiering werd aangebracht door middel van het opbrengen van een laag reliëf, een techniek waarbij het middendeel van het deksel iets verhoogd ligt ten opzichte van de randen en waarna vervolgens dit verhoogde deel wordt versierd met geometrische patronen als ruiten, diagonalen, cirkels of combinaties daarvan. In een latere fase (vanaf het midden van de elfde eeuw) gaan deze geometrische patronen over in afbeeldingen van vroeg-Christelijke symbolen als processiekruis en kromstaf.

De in ateliers vervaardigde kisten en deksels vonden vanaf het einde van de tiende eeuw per

13. Kaart uit *Dekselse graven* waarop aangegeven het verspreidingsgebied van de sarcophagen in Roodbonte- of Wezer zandsteen. De sarcophagen kunnen zowel via de noordelijke route (via de Weser en de Waddenzee) als via de Main en de Rijn in Werkhoven terecht zijn gekomen

schip hun weg naar de toenmalige Friese Noordzeekust en naar Jutland. Ook via Main en Rijn kwamen zij naar onze omgeving (*zie afbeelding 13*). Deze sarcofagen vormden een uiting van de nieuw opkomende grafcultuur (eeuwigheidswaarde). De kisten werden dicht onder het oppervlak begraven waarbij het versierde deksel fungeerde als grafzerk. De aanschaf van dergelijke kostbare sarcofagen was slechts voorbehouden aan een beperkte maatschappelijke bovenlaag en in deze context is de aanwezigheid van zoveel fragmenten in Werkhoven een opmerkelijke zaak.

Zoals reeds vermeld zijn de deksels van Werkhoven versierd met diagonaalkruizen. Dekfels met soortgelijke versieringen zijn gevonden in Westergeest en Jorwerd (Friesland), Schokland en Velzen en Oosterblokker (Noord-Holland). Het versieringspatroon van de in Werkhoven gevonden fragmenten maakt een vroege datering in het begin van de elfde eeuw van deze sarcofaagdeksels zeer waarschijnlijk, wat impliceert dat de fragmenten ouder zijn dan de

huidige kerk en mogelijk stammen uit een (houten) voorganger. Dit strookt met het feit dat een tweetal fragmenten gevonden werd als omliggende ter plaatse van de uit de romaanse bouwperiode stammende ingang in de noordgevel.

Als men bedenkt dat zelfs de bisschoppen van Utrecht zich niet de luxe van een versierde sarcofaag konden permitteren, wie waren dan wel niet deze bewoners van Werkhoven dat zij dergelijke kostbare zaken konden betalen ?

Een andere mogelijkheid is dat de fragmenten van elders komen en als bouw materiaal zijn gebruikt bij de bouw van de huidige kerk. Immers, rode zandsteen was een schaars en kostbaar materiaal dat in veel gevallen bij bouw of verbouw een nieuwe bestemming kreeg als latei (opvangconstructie), deuromlijsting, boogvulling boven deuren, drempel, dorpel, stoep etcetera. Een specialistisch onderzoek naar de datering en de herkomst van de fragmenten zal wellicht op korte termijn uitsluitsel kunnen geven over deze theorieën.

De losse elementen uit het lijkbearhuysje zullen een vaste opstelling krijgen in de toren, waardoor ze beschermd zijn tegen de weersinvloeden en waar ze getuigenis kunnen afleggen over de ouderdom en de rijke geschiedenis van deze kerk. In dit kader is het wellicht ook te overwegen om de funderingen van het voormalige gotische koor op te nemen in het nieuwe tuinplan aan de oostzijde van de kerk.

Ir P.S.A. de Wit is architect en voorzitter van de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek'.

Tenzij anders vermeld zijn de foto's en tekeningen van de hand van de auteur uit 1995 en 1996.

Bronnen:

- Dekker, C., *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen. Een institutioneel-geografische studie*. Zutphen, 1983 (Stichtse Historische Reeks 9).
- Vermeer, G., *De oude of Sint-Stevenskerk te Werkhoven*. Zutphen, 1985.
- Waslander, Chr., *Dekselse graven (Noordnederlandse grafsculptuur in de elfde en twaalfde eeuw)*. Meppel, 1991.
- Berendsen, H., *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie*; Utrecht, 1982 (Utrechtse Geografische Studies 25).

Jaarverslagen van de Historische Kring over 1996

Verslag van de algemene ledenvergadering op 24 januari 1996 te Langbroek

Opening. De voorzitter, de heer P.S.A. de Wit, verwelkomde de aanwezigen en gaf vervolgens een kort overzicht van de gebeurtenissen in het afgelopen verenigingsjaar.

De belangstelling voor de verschillende activiteiten was in 1996 opnieuw zeer groot, hetgeen ook tot uiting kwam in een verdere groei van het ledental van de vereniging.

Verslag van de kascommissie. De kascommissie, bestaande uit de heren J.J. Klaversteijn en H.J. Mensink, verklaarde zich na inzage in de stukken akkoord met de financiële administratie. De commissie bedankte de heer W. Donselaar voor zijn werkzaamheden als penningmeester. De kascommissie zal in 1997 bestaan uit mevrouw J. v.d. Barselaar en de heer H.J. Mensink.

Verkiezing bestuursleden. Er waren geen namen van tegenkandidaten ingediend, zodat de aftredende bestuursleden, mevrouw K. van der Wiele en de heer H.J.J. Steenman, voor een nieuwe termijn werden herkozen.

Rondvraag. De heer G. Joustra informeerde naar archeologisch onderzoek in zijn woonplaats Wijk bij Duurstede. De heer J. van Herwijnen van de archeologische werkgroep van de Historische kring zou daarover contact met hem opnemen.

Sluiting. De voorzitter bedankte de vergadering voor het in het bestuur gestelde vertrouwen. Tevens dankte hij de redactie van het tijdschrift, de 'postgereedmakers' en alle anderen die een bijdrage leverden aan de activiteiten van de historische vereniging.

Verslag van de secretaris over 1996

Het ledenbestand. De vereniging startte op 1 januari 1996 met 411 leden. In de loop van het jaar groeide dit aantal gestaag verder: 35 nieuwe leden meldden zich aan. Helaas beëindigden ook 20 leden hun lidmaatschap. Per 1

januari 1997 telde de vereniging derhalve 426 leden. Teleurstellend is toch wel dat het in september 1996 in een oplage van maar liefst 6500 exemplaren verspreide themanummer van het tijdschrift over gerechts- en gemeentehuizen in Bunnik, Odijk en Werkhoven en het verschijnen in november 1996 van deel 4 in de Historische Reeks Kromme-Rijngebied niet tot een meer substantiële ledenaanwas heeft geleid. De geografische herkomst van de leden is nu als volgt: Bunnik 54, Cothen 16, 't Goy 10, Houten 108, Langbroek 6, Odijk 50, Schalkwijk 17, Tull en 't Waal 4, Werkhoven 24, Wijk bij Duurstede 48 en Utrecht 16. De overige 73 leden zijn woonachtig buiten het Kromme-Rijngebied.

Bestuur. Op de jaarvergadering van 24 januari 1996 te Langbroek vond de jaarlijkse verkiezing van leden van het bestuur plaats. Er waren geen tegenkandidaten, zodat het bestuur als volgt bleef samengesteld:

Ir P.S.A. de Wit, Odijk	voorzitter
O.J. Wttewaall, 't Goy	vice-voorzitter
H.J.J. Steenman, Houten	secretaris
W. Donselaar, Wijk bij Duurstede	penningmeester
Mw K. v.d. Wiele-Pasterkamp, Werkhoven	2e secretaris, p.r. en lezingen
A.P. van der Houwen, Houten	lid
Mr C. van Schaik, Houten	lid

Het bestuur kwam dit jaar weer drie keer bijeen, waarvan één keer in een gecombineerde vergadering met de redactie van het tijdschrift en een afgevaardigde van de archeologische werkgroep 'Leen de Keijzer'.

Het bestuur sprak ondermeer over de financiële en organisatorische kanten van de uitgave door de Historische Kring van het themanummer van het tijdschrift en het boek van Van Bommel over de Kromme Rijn. Ook werd gesproken over de Archeologische Kroniek van de provincie Utrecht. Zolang de aanschaf- en porto/verspreidingskosten dat mogelijk maken, zal de Archeologische Kroniek gratis aan de leden worden aangeboden. Andere onderwerpen van bestuursvergaderingen waren de fors gestegen portokosten en de wenselijkheid om meer leden van de Historische Kring actief te betrekken bij de verschillende activiteiten en werkzaamheden van de vereniging.

Het tijdschrift 'Het Kromme-Rijngebied'.

In 1996 verschenen weer 4 afleveringen van het periodiek. Het septembernummer was, naar aanleiding van de opening van het nieuwe gemeentehuis van de gemeente Bunnik in Odijk, speciaal gewijd aan de voormalige raadhuisen van Bunnik, Odijk en Werkhoven. Het grootste deel van de oplage van 6500 exemplaren werd gratis huis aan huis in de gemeente Bunnik verspreid. Op 22 november 1996 werd op een feestelijke bijeenkomst in het Bunnikse gemeentehuis als vierde deel in de *Historische Reeks Kromme Rijngebied* het door ons verenigingslid dr A.A.B. van Bommel geschreven boek *De Kromme Rijn; waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600* gepresenteerd. De samenstelling van de redactie van het tijdschrift en de historische reeks bleef ongewijzigd.

De archeologische werkgroep van de Historische Kring.

De naamswijziging van de archeologische werkgroep van de Historische Kring in: 'Archeologische werkgroep Leen de Keijzer, Houten' klinkt velen al vertrouwd in de oren voor deze actieve en enthousiaste groep amateur-archeologen (zie ook het jaarverslag van de archeologische werkgroep hierna).

Het bestuur wil langs deze weg iedereen nogmaals bedanken voor zijn of haar inzet voor de vereniging.

Lezingen en excursies in 1996

* Op 24 januari sprak in het 'Hervormd Centrum' te Langbroek mevrouw drs A. Ettekoven over 'De Hervormde Gemeente Nederlangbroek 1819-1916: de school op zondag en de strijd tussen orthodoxie en vrijzinnigheid'. Rond het centrale thema van de Langbroekse zondagsschool werd voor 58 aanwezigen een boeiend beeld geschetst van predikanten, adel en boerenbevolking en hun onderlinge relaties in het negentiende-eeuwse Langbroek.

* Ons kringlid H.J.E. van Beuningen uit Cothen sprak op 27 februari in cafe-restaurant 'De Engel' te Houten voor 91 personen over religieuze en profane insignes uit de late middeleeuwen. Aan de hand van dia's van insignes,

veelal uit eigen verzameling, werd een overzicht gegeven van de vele aspecten van deze voorwerpen, waarover tot voor kort nog maar weinig bekend was.

* De restauratie van de Sint-Stevenskerk te Werkhoven was aanleiding voor het bestuur om op 27 april enkele prominenten uit te nodigen. Zo sprak prof. dr ir Temminck Groll over 'voorzichtig omgaan met romaanse architectuur'. Ook werd er een toelichting gegeven door de restauratiearchitect, ir J.P.H. Goudeau. Leden van de archeologische werkgroep van de vereniging toonden foto's en gaven tekst en uitleg over het door hen verrichte onderzoek. Meer dan 120 aanwezigen maakten gebruik van de uitnodiging.

* Op 14 mei sprak mw drs M.M. Schilt Holsheimer over de voormalige tuinen rond kasteel Heemstede te Houten. De lezing werd ondersteund door een diaprojectie. Aanwezig waren 95 personen. Op 16 mei volgde een bezoek aan het kasteelterrein waar men onder leiding van ons bestuurslid O.J. Wttewaall de sporen van de voormalige kasteeltuin kon bekijken.

* De jaarlijkse grote excursie op 15 juni stond in het teken van het industrieel erfgoed. Door 48 leden werden het Stoommachinemuseum te Medemblik, het Marinemuseum in Den Helder en de ernaast gelegen voormalige Rijkswerf met de dokken op het Willemsoordcomplex bezocht. Het was een heerlijke en leerzame dag.

* Op Open Monumentendag, zaterdag 14 september, waren traditiegetrouw weer vele leden van de vereniging op verschillende locaties in de deelnemende gemeenten actief.

* De op 11 oktober door dr M.J. van Gent gehouden lezing in de 'Gouden Leeuw' te Wijk bij Duurstede had een gehoor van 86 personen. Het onderwerp luidde: 'De belangrijkste gevangen van Wijk bij Duurstede. De tweedracht tussen David van Bourgondië en de Brederodes in de tweede helft van de vijftiende eeuw'. De lezing is gepubliceerd in aflevering 30-4 van het tijdschrift.

* Op 10 december tenslotte sprak ons verenigingslid dr. A.A.B. van Bommel in het Dorps-huis in Cothen voor maar liefst 124 aanwezigen. Op basis van de gegevens uit zijn juist verschenen boek, nam de spreker de aanwezigen aan de hand van dia's mee op een vaartocht over de Kromme Rijn van Wijk bij Duurstede naar Utrecht.

H.J.J. Steenman en K. van der Wiele-Pasterkamp

Financieel jaaroverzicht over 1996

	1996	Begroting 1996	1995	Begroting 1997
<i>Ontvangsten</i>				
Contributies	f 14970	f 14500	f 13941	f 15400
Rente bank	- 722	- 650	- 588	- 650
Verkoop losse nummers	- 476	- 500	- 1815	- 500
Advertenties	- 175	- 250	- 475	- 200
Totaal ontvangsten	- 16343	- 15900	- 16819	- 16750
<i>Uitgaven</i>				
Drukken periodiek	f 6845	f 9000	f 18008	f 9250
Porti	- 2764	- 1500	- 1623	- 3000
Bestuurskosten	- 124	- 450	- 881	- 250
Bankkosten	- 565	- 750	- 836	- 900
Statuten	- 0	- 0	- 783	- 0
Folder	- 0	- 0	- 693	- 750
Zaalhuur	- 742	- 600	- 495	- 750
Kosten lezingen	- 753	- 500	- 463	- 750
Convocaties	- 294	- 400	- 403	- 400
Attenties	- 253	- 300	- 304	- 300
Kosten excursies	- 389	- 500	-/- 38	- 500
Projektiescherm	- 0	- 0	- 0	- 500
Archeologische Kroniek	- 0	- 0	- 0	- 1800
Totaal uitgaven	- 12729	- 14000	- 24451	- 19150
Per saldo een vermogensmutatie van	f 3614	f 1900	-/- 7632	-/- 2400

Balans per 31 december 1996

ACTIVA

	1996	1995
Rabobank r.c. 32.98.07.498	f 2210	f 1877
Rabobank spaarrek. 32.98.287.555	- 20000	- 15430
Kas	- 594	- 165
Te ontvangen contributie	- 140	- 0
	- 22944	- 17472

PASSIVA

	1996	1995
Vermogen	f 15739	f 12125
Publikatiefonds	- 4191	- 2269
Te betalen kosten	- 2944	- 2763
Vooruitontvangen contributie	- 70	- 315
	- 22804	- 17472

W. Donselaar

Verslag van de archeologische werkgroep 'Leen de Keyzer' over 1996

In haar boek *Kostbaar Gif* schrijft Mary Webb (1881-1927) aan het begin van haar voorwoord, dat proberen om het verleden op te roepen is als 'het trachten in de armen de hyacinthen kleur van de verte te sluiten'. Het verleden is, zegt ze, een onzichtbaar en stom geworden heden. Hoe moeilijk is het, zo niet onmogelijk dikwijls, om het verloren heden weer op te roepen. Maar als het lukt ook: hoe herkenbaar en hoe ontroerend soms. Als archeologen hebben we iets met het verleden. Uit de schamele resten, zoals we die in de grond aantreffen, proberen we het verloren gegane heden te reconstrueren. Zo kan een scherp de pot in gedachten roepen waarin melk gekookt werd en wat verkoolde korrels graan het brood dat in die tijd gegeten werd (of was het pap?). Het vinden van een geoxydeerd bronzen sieraad kan dan herinneren aan de liefde die ooit een al honderden jaren gestorven man voor zijn, ook al lang niet meer bestaande, vrouw koesterde. Bij archeologische activiteiten word je er steeds weer aan herinnerd dat, hoewel men in sommige opzichten vroeger anders leefde, men daarbij evenzeer mens was als wijzelf.

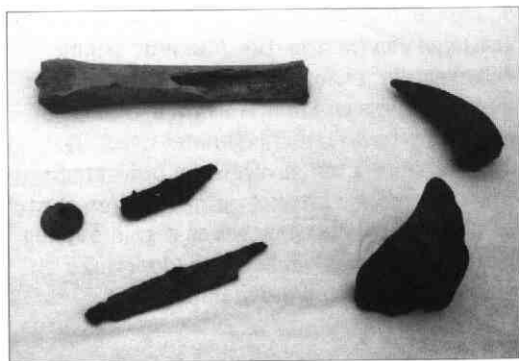
Op dit moment bestaat de werkgroep uit twaalf leden, waaronder drie 'slapende'. Deze laatste zijn ter consultatie op afroep beschikbaar voor specifieke vragen, bijvoorbeeld ten aanzien van de historie van de streek, architectuur en het determineren van beenderen. Omdat er in Houten nog genoeg te doen valt, beperken we ons in principe bij onze archeologische werkzaamheden tot het grondgebied van deze gemeente. Er is een regelmatig contact met gemeentebesturen over voorgenomen bouwactiviteiten. Hierdoor kunnen we daar tijdig op anticiperen en reageren. Van de gemeente Houten ontvangen we ook een jaarlijkse subsidie, als tegemoetkoming in de kosten van graafmachinhuur en de aanschaf en het onderhoud van gereedschap en apparatuur. We streven er naar om te komen tot een deskundig team, dat efficiënt op elkaar in zal kunnen spelen en elkaar aanvullen. Dit alles in een amicale en gemoeidelijke sfeer. Tenslotte zijn we amateurs en

hobbyisten, dus moet onze inspanning een gezonde ontspanning zijn! Zoals u waarschijnlijk bekend zal zijn, is de gemeente Houten door het Rijk aangewezen om vóór het jaar 2005 een aantal van 6000 woningen te bouwen. Deze zullen worden gebouwd in Houten-Zuid. Bij ingewijden staat dit plan bekend als de Vinex-locatie Houten. Eind 1996 is men begonnen met de realisering van een deel van deze plannen. In dit gebied bevinden zich een groot aantal archeologisch beschermde monumenten en terreinen waarop een meldingsplicht rust. Vooruitlopend op de voorgenomen woningbouw, is door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) in het najaar 1993 en het voorjaar 1994 in het gebied een waarderingsonderzoek verricht. Op grond van de bevindingen werden de terreinen gewaardeerd met een waarderingsgetal van één tot drie. Eén houdt in: behoudenswaardig, twee: terreinen die na een opgraving vrij gegeven kunnen worden voor woningbouw en drie: niet behoudenswaardig, door verstoring ten gevolge van bewoning. Van de terreinen met het waarderingsgetal twee en drie zijn enkele aangegeven die, in overleg met de provinciaal archeoloog, door onze werkgroep mogen worden onderzocht.

Als uitvloeisel van deze afspraak zijn we dit jaar begonnen met een opgraving aan de Beusichemseweg te Houten, op een plaats bij ons bekend als locatie 11. Eerder had onze werkgroep daar in de buurt al een opgraving verricht in 1985. Er werden toen sporen gevonden van middeleeuwse bewoning. Ook bij terreinonderzoek op locatie 11 vonden we, naast recente scherven, vrij veel middeleeuws materiaal. Grondboringen leverden echter geen enkele aanwijzing op voor een middeleeuwse bewoning. Maar bij één boring werd in de boorkern een zwarte verkleuring waargenomen. Verdere boringen direct er om heen gaven aan dat er, op een zeer beperkt gebiedje, iets zat: we dachten aan een gat met asresten. Bij een proefopgravinkje stuitten we echter op een zwarte laag met zeer veel laat-middeleeuws materiaal. Na contact met de ROB, werd besloten tot een systematische opgraving met assistentie van een graafmachine. Hiermee zijn we

1. De vrijwel complete kogelpot van het type Paffraht (foto auteur 1996).

2. Enkele van de opgegraven gebruiksvoorwerpen (foto auteur 1996).

nu nog steeds bezig.

In een tweetal greppels werd een groot aantal vondsten gedaan: aardewerkfragmenten van het type Pingsdorf Paffraht en Andenne. Bovendien werden de fragmenten van een bijna complete kogelpot van het type Paffraht gevonden (zie foto 1). Verder een aantal, veelal complete, skeletten van een marterachtige: bunzing? Mogelijk zijn deze dieren gedood vanwege hun pels. Ook werden er gebruiksvoorwerpen als ijzeren mesjes, een bronzen halvemaaanvormig gebogen voorwerpje (sieraad?; vishaak?), twee slijpstenen, een spinklosje en een benen schaats: een glis, aangetroffen (zie foto 2).

Bij het uitspoelen van monsters van de greppelinhoud vonden we vischubben en visgraten,

3. Leden van de archeologische werkgroep aan het graven in de put waar sporen van een gebouw werden aangetroffen (foto auteur 1996).

fragmenten van (eenden-?)eierschalen en ook verkoold graan. Bij dit laatste gaat het waarschijnlijk om de graansoorten tarwe of een ondersoort daarvan, gerst en haver.

Omdat de meeste van deze vondsten een duidelijk huishoudelijke betekenis hadden, verwachtten we al gravend op de resten van een gebouw te zullen stuiten. Duidelijke sporen van een bouwwerk werden echter pas eind oktober gevonden, toen een nieuwe put was uitgegraven. Daarin werden onmiskenbaar de verkleuringen veroorzaakt door paalgaten aangetroffen (zie foto 3). Definitieve conclusies zijn in dit stadium nog niet te geven. We verwachten deze, in verslagvorm, het volgend jaar gereed te hebben.

Anton van Schip

BOEKBESPREKINGEN

Monumenten in Nederland: Utrecht

Chris Kolman, Ben Olde Meierink e.a., *Monumenten in Nederland: Utrecht*, Waanders Uitgevers Zwolle en Rijksdienst voor de Monumentenzorg Zeist, 1996 (352 p., geïll., ISBN 90 400 97577, f95,-)

In de nieuwe reeks *Monumenten in Nederland* is het eerste deel aan de provincie Utrecht gewijd. De in 1996 gelanceerde serie wordt aangekondigd als de opvolger van het *Kunstreisboek voor Nederland*, waarvan de achtste druk in 1987 bij het vierde deel is blijven steken. Het zojuist verschenen boek maakt echter duidelijk, dat daarmee een valse vlag over de lading wordt gelegd. Het vertrouwde Kunstreisboek was een 'veldgids' in de ware zin des woords. Men droeg het bij zich als een beperkt, maar onmisbaar hulpmiddel op voet-, fiets- en autotochten door het land. Een hele generatie monumentenliefhebbers heeft de eendelige zevende druk voor 1977 wegens het ontbreken van fatsoenlijk bindwerk zien desintegreren tot een losbladig naslagwerk, dat stevig moest worden vastgeklemd om te voorkomen dat het bij een beetje wind voorgoed over een beschermd dorpsgezicht verspreid zou raken. De achtste druk, met voor alle provincies een apart deel, was een enorme verbetering, zowel wat de vorm, als wat de inhoud betreft. Helaas stakte de publicatie nog voor men halverwege was: verkeerde uitgever, gebrekkige publiciteit, te hoge prijs, of wat ook de oorzaak moge zijn geweest, de min of meer afgeronde manuscripten van zeven resterende provincies, waaronder Utrecht, kwamen niet meer aan bod.

En nu ligt daar dan het eerste deel van de nieuwe serie. Met het laatste Kunstreisboek heeft het, behalve stukken van de oorspronkelijk voorbereide tekst, de provinciale indeling gemeen. De oude formule is echter volledig prijs gegeven. Men krijgt thans een prestigieus uitgegeven boekwerk voorgeschoteld, dat is uitgebreid met tientallen bladzijden inleiding en honderden afbeeldingen en dat door zijn grote formaat veeleer geschikt is voor het bureau dan voor de binnenzak. En daarmee komt meteen

de cruciale zwakte van de nieuwe opzet aan het licht. Bij monumenteninventarisaties is het van tweeën één: of men maakt een gemakkelijk te hanteren gids voor onderweg, waarin zeer beknopt de essentiële informatie is opgenomen die noodzakelijk is bij een eerste oriëntering ter plekke; of men maakt naar volledigheid strevende standaardwerken, goed geïllustreerd en geannoteerd en bij voorkeur ruim bemeten. Het Kunstreisboek vertegenwoordigt het eerste genre, de *Geïllustreerde beschrijving van de Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst* is een voorbeeld van het tweede soort, het kwaliteitsverlies van de meest recente delen buiten beschouwing gelaten. De boeken van de nieuwe serie lijken hier ongelukkigerwijze tussenin te zijn beland. Onderweg zijn ze onhanteerbaar, maar voor een standaardwerk zijn ze weer te onvolledig en zijn de objectbeschrijvingen veel te summier. Nu zou men kunnen tegenwerpen dat recente delen van de *Geïllustreerde beschrijving* alleen voor de Utrechtse binnenstad voorhanden zijn, zodat we voorlopig maar genoeg moeten nemen met een inventarisatie van minder allooi. Een dergelijke redenering zou echter weinig hout snijden. We beschikken immers ook nog over de snel groeiende *Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht*, de bekende gele boekjes, waarin inmiddels vrijwel alle gemeenten van het Kromme-Rijng gebied beschreven zijn. Deze reeks is veel completer en uitgebreider dan de nieuwe serie en men zal dan ook thuis veel eerder naar deze gele boekjes grijpen, dan naar het hier besproken werk.

Ook voor wat betreft de inleidende hoofdstukken en de illustraties vraagt men zich af, welke lezer in hemelsnaam beoogd is. De historische en kunsthistorische inleidingen zijn zo algemeen gehouden, dat alleen oppervlakkig in de materie geïnteresseerden er misschien iets nieuws in kunnen vinden, terwijl de rest van het boek duidelijk niet voor deze categorie lezers bedoeld is. De illustraties zijn in het algemeen fraai, maar volslagen willekeurig. Nu nemen ze veel ruimte in beslag, die de echte liefhebber liever aan tekst en plattegronden besteed had gezien, terwijl ze toch ook weer niet kunnen concurreren met de vaak prachtige

foto's in meer populariserende werken. Valt er dan helemaal niets positiefs te zeggen over het boek? Gelukkig wel. De objectbeschrijvingen, die uiteraard het belangrijkste deel vormen, zijn goed en begrijpelijk geformuleerd. De auteurs hebben zich naar eigen zeggen vooral gebaseerd op de documentatie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en op recente literatuur. De bovengenoemde 'gele boekjes' hebben ook hier hun diensten bewezen. Steekproeven wezen uit, dat informatie uit de in de literatuurlijst vermelde studies consciëntieus verwerkt is. Jammer dat dit nuttige compilatiewerk tot zo'n onbruikbaar resultaat heeft geleid.

Peter van der Eerden

Stichtse Monumenten Reeks: Begraafplaatsen

Edwin Maes, *Begraafplaatsen*, Stichting Matrijs, Utrecht, 1996 (Stichtse Monumenten Reeks 7) (64 p., geill., ISBN 90 5345 0912, f19,95)

Onlangs werd in Amsterdam het eerste filiaal geopend van de 'Gedenkstee Specialist', een winkelketen die zich toelegt op de groeiende vraag naar bijzondere grafstenen. Sinds in 1991 de Wet op de Lijkbezorging de Begrafeniswet uit 1869 (!) heeft vervangen, zijn de strenge regels wat betreft grootte, vorm en materiaal van gedenktekens versoepeld. Het persoonlijk grafmonument wint terrein, tot tevredenheid van Edwin Maes, auteur van het in de Stichtse Monumenten Reeks verschenen deeltje over begraafplaatsen in de provincie Utrecht. Op p.40 van het boekje staat een dergelijk modern grafmonument uit 1993 afgebeeld: een zwervsteen met het logo van de 'Harley Davidson Motor Company' voor een op 48-jarige leeftijd gestorven motorliefhebber. De belangrijkste verandering die de wet uit 1991 bracht was overigens de volledige gelijkstelling van het cremen en begraven. Steeds meer mensen laten zich cremen: goedkoop, ruimtebesparend en hygiënisch, maar zonder grafteken, wat ook weer jammer is.

Blijkens het voorwoord van Gedeputeerde mr D.H. Kok verschijnt het boekje naar aanleiding van de afronding van de inventarisatie van waardevolle monumenten op Utrechtse begraafplaatsen. Enkele jaren geleden trachten de landelijke Vereniging de Terebinth (die zich bezighoudt met het behoud en herstel van het 'funeraire erfgoed') en de Stichting Stichtse Geschiedenis de historische verenigingen in de provincie Utrecht warm te krijgen voor het inventariseren van begraafplaatsen. In hoeverre dat overal gelukt is, is niet helemaal duidelijk. De literatuurlijst (p.62-64) vermeldt slechts inventarisatierapporten voor een beperkt aantal plaatsen. In het Kromme-Rijng gebied betreft dat alleen de Nederlands-Hervormde begraafplaats aan de Leemkolweg in Werkhoven. Dit heeft de auteur van *Begraafplaatsen* er gelukkig niet van weerhouden om toch de nodige aandacht te besteden aan het Kromme-Rijng gebied. Aparte vermelding krijgen de door H. van Lunteren in 1829 aangelegde Algemene Begraafplaats in Houten (p.27), de neogotische grafkapel uit 1864 op de Rooms-Katholieke begraafplaats in Schalkwijk (p.48) en een van de joodse grafstenen op de Algemene Begraafplaats in Wijk bij Duurstede (p.56). Het boekje begint - volgens de inmiddels bekende formule - met een algemene inleiding waarin de hoofdlijnen van de historische ontwikkeling van het begraven en de belangrijkste aspecten van de aanleg van de begraafplaatsen na 1827 en van de grafmonumenten worden besproken (p.5-24). Daarna passeren, gegroepeerd rond de thema's 'aanleg', 'gebouwen' en 'grafmonumenten', in totaal 32 interessante of karakteristieke voorbeelden de revue, waarbij voor elke beschrijving met foto steeds een bladzijde is gereserveerd (p.25-56). Aan het slot vindt de lezer een lijst van begraafplaatsen in de provincie Utrecht, een lijst van bouwkundige termen en een literatuurlijst (p.57-64).

Het boekje biedt een helder overzicht van de materie en is goed geschreven. Het enige punt van kritiek is wat mij betreft de wat onduidelijke hantering van het begrip begraafplaats. Maes volgt waarschijnlijk het in 1992 verschenen *Begraafplaatsen als cultuurbezit: met inventarisatiehandleiding* van W. Meijer e.a.

(Utrecht). Daarin zijn op p. 13 de volgende definities te vinden: 'Een kerkhof is een terrein dat bij een kerk is aangelegd. Het kan zich rondom, achter of op enige afstand van de kerk bevinden. (...) Een begraafplaats heeft daarentegen geen directe relatie met een kerkgebouw. Zowel binnen de bebouwde kom als buiten de stadsgrenzen treft men begraafplaatsen aan.' Op die manier wordt echter een weinig gelukkige tweedeling tussen kerkhoven en begraafplaatsen geconstrueerd, terwijl het in feite gaat om twee fenomenen waarvan het ene het andere omvat: kerkhoven zijn een bepaald soort begraafplaatsen (net als kerkinterieurs overigens). Dat een onderscheid zoals dat door Maes gehanteerd wordt niet functioneel is, blijkt uit het boekje zelf, waarin wel degelijk ook kerkhoven aan de orde komen.

Ria van der Eerden-Vonk

VARIA

Vertrek Marijke Donkersloot-de Vrij

Na acht jaar deel te hebben uitgemaakt van de redactie van het tijdschrift, heeft Marijke Donkersloot-de Vrij besloten om zich daaruit terug te trekken. Zij wil meer tijd hebben voor eigen onderzoek en publicaties en voor haar werk als waterschapsbestuurder.

Begin 1989 volgde zij de vertrekkende Giselle de Nie op in een zeskoppige redactie die verder bestond uit: Rob Buttermann, Leen de Keijzer, Henk Reinders, Jantien Toussaint Raven en Otto Wttewaall. Sindsdien is er veel veranderd. Zo groeide de Historische Kring van 285 naar 426 leden. Hoeveel daarvan voor persoonlijke rekening van Marijke Donkersloot is geweest, valt niet meer te achterhalen, maar het zijn er beslist niet weinig! Een grote rol speelde Marijke ook bij de in 1995 doorgevoerde verandering in naam en vorm van het tijdschrift. Twee jaar eerder al had de redactie het initiatief genomen tot de *Historische Reeks Kromme-Rijngebied*, waarin sindsdien vier delen zijn verschenen.

Iedereen die Marijke Donkersloot kent, weet dat zij een grote deskundigheid paart aan een enorme werklust en nauwgezetheid. Binnen de redactie had zij dan ook een belangrijk aandeel in het voor publicatie gereedmaken van de kopij. Daarnaast wist Marijke door haar vele contacten, met name in de universitaire wereld, steeds weer auteurs te bewegen om voor het tijdschrift te schrijven. Uiteraard publiceerde zij daarin ook geregeld zelf, vooral over kaarten en als recensente. Ook kon worden geput uit haar grote collectie dia's van het Kromme-Rijngebied. De redactie zal haar dan ook zeer missen.

Gelukkig is er een opvolgster gevonden in de persoon van Saskia van Ginkel-Meester, kunsthistorica en auteur van ondermeer verschillende boeken in de reeks *Monumenten-Inventarisatie Provincie Utrecht (RvdE-V)*.

Brand verwoest schuur in Wijk bij Duurstede

In het jaar 1801 werd aan de Donkersteeg in Wijk bij Duurstede houtzaagmolen 'De Zonne

De schuur in 1983 (Atlas gemeente Wijk bij Duurstede, foto F.H. van Rijnsdouw)

wijzer' opgericht. De Donkersteeg heet sinds 1934, na het overlijden van prins Hendrik, prinsgemaal van koningin Wilhelmina, de Prins Hendrikweg. Naast de molen werd een balkenhaven of kolk gegraven, die in open verbinding staat met de Kromme Rijn. Aan de andere kant van de kolk werd een houten schuur gebouwd, voor de opslag van goederen die niet dagelijks voor het bedrijf nodig waren. De molen is in

1912 afgebrand. Daarvoor in de plaats is toen een stoomzagerij gekomen. Tot in de tachtiger jaren is de zagerij in gebruik gebleven. In 1989 zijn de opstallen gesloopt. Er ontwikkelde zich op het terrein van de zagerij een woningproject, dat het Zaagmolenplan heet. Alleen de houten schuur aan de andere kant van de kolk bleef bestaan. De schuur en de kolk waren nog het enige tastbare bewijs van de eertijds ter plekke bestaande zaagmolen. Het is dan ook een droevig feit en verlies voor de historie van Wijk bij Duurstede, dat de schuur op oudjaarsmiddag 1996 in brand is geraakt en daardoor geheel verloren is gegaan (*J.W.F. Voogt*).

De schuur met kolk gezien vanaf de Kromme Rijn in circa 1993 (Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

De vondst van de Romeinse villa te Houten in 1957

Otto Wittewaall

In 1951 werd bij de aanleg van een telefoonkabel bij de Nederlands Hervormde kerk in Houten tufsteen gevonden. Enige tijd later werd bij het leggen van een kabel door de Provinciale Utrechtse Electriciteits Maatschappij in de buurt van De Roskam nogmaals tufsteen gevonden en in 1953 vond men een oor van een Romeinse amfoor onder de Lobbendijk nabij de toren van de Nederlands Hervormde kerk.

Deze vondsten deden het vermoeden rijzen dat er in de dorpskom van Houten sporen te vinden waren van bewoning uit de Romeinse tijd.

Toen dan ook in 1956 begonnen werd met de aanleg van riolering in de dorpskom waren de verwachtingen hoog gespannen. De toenmalige burgemeester Haefkens was zeer geïnteresseerd in de geschiedenis van de gemeente. Hij maakte dan ook van tevoren afspraken met de aannemer om eventueel een gedeelte van het graafwerk met de hand uit te voeren in plaats van met de machine. Behalve dat er riolering werd aangelegd, werd tevens het oude gemeentehuis op de Brink (het Plein) gesloopt en werd het niveau van de Brink met minstens een halve meter verlaagd.

De middeleeuwse kerkhofmuur

De eerste sleuven op de Brink leverden weinig op. Er werden alleen enkele middeleeuwse scherven gevonden. Maar op 13 november 1956 stuitte de dragline ter hoogte van de kerk toren vlak onder het maaiveld op een tufstenen muur. Besloten werd deze muur verder met de schop uit te graven. De Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) werd van de vondst op de hoogte gesteld en enkele dagen later kwam H. Halbertsma het werk bezichtigen. Al snel bleek dat het niet om een Romeins bouwwerk ging maar dat het de muur was die oorspronkelijk om de kerk en het kerkhof heen liep. De vondst was echter belangrijk genoeg om verder te onderzoeken. Het gehele stuk van de muur aan de west- en zuidzijde van de kerk werd ontgraven, gefotografeerd en

Gezicht vanaf de Nederlands Hervormde kerktoeren op het Plein met links het voormalige gemeentehuis. Rechts is te zien dat men bezig is met de aanleg van de riolering (foto uit 1956; Topografische verzameling van de gemeente Houten)

Een gedeelte van de gevonden kerkhofmuur ten zuiden van de kerk (foto uit 1956; Topografische verzameling van de gemeente Houten)

ingemeten. De onderste lagen van de fundering waren opgetrokken uit tufsteen en basaltlava en dateren uit de tiende of elfde eeuw. In latere eeuwen is het opgaande muurwerk, dat oorspronkelijk ook van tufsteen is geweest, opgetrokken uit bakstenen. In het kader van de herinrichting van het Plein moest de muur gesloopt worden, waarna de huidige kerkhofmuur werd opgebouwd. Deze muur loopt maar ten dele op dezelfde plaats als de oude kerkhofmuur. Bij de sloop van de onderste lagen van de fundering werden Romeinse scherven gevonden in de vulling van de muur. Vermoedelijk heeft men bij de bouw van de muur gebruik gemaakt van sloophoutmateriaal van een gebouw uit de Romeinse tijd. In de muur waren ook stukken tufsteen gebruikt die aan één zijde een profiel hadden; dit waren dus hergebruikte stenen van een ouder, vermoedelijk Romeins gebouw. Van dit gebouw waren tot op dat moment echter nog geen restanten gevonden.

De Romeinse villa

Op 22 januari 1957 werd op circa 20 meter ten westen van de kerktoeren onder de Burgemeester Wallerweg wederom een tufstenen muur gevonden. Deze lag echter veel dieper dan de kerkhofmuur. De ROB werd ingelicht en nu bleek het wel om restanten van een gebouw uit de Romeinse tijd te gaan. Vanaf 28 januari tot 2 april heeft de ROB ter plekke een onderzoek gedaan naar deze bewoningsresten. Deze opgraving stond onder leiding van J.E. Bogaers en H. Halbertsma, terwijl de dagelijkse leiding van de opgraving in handen was van R. Woudstra. Tijdens de opgraving bleek dat de oudste bewoningssporen op deze plek dateren uit de Midden IJzertijd (500 v. Chr.). Uit deze periode werd een aantal paalgaten gevonden en een tweetal kuilen met daarin houtskoolresten en aardewerk. De paalgaten vormden geen herkenbare plattegrond van een gebouw en vermoedelijk liggen buiten het opgegraven gedeelte nog

De opgraving onder de Burgemeester Wallerweg in 1957. Links voor zijn afbraakresten te zien van de stenen villa terwijl de donkere baan in het grote vlak een spoor is van de houten boerderij uit de eerste eeuw na Chr. Geheel links de voorgevel van De Engel (Topografische verzameling van de gemeente Houten)

meerdere sporen uit die tijd. Uit de daarop volgende perioden, de Late IJzertijd en Vroeg Romeinse tijd, werd eveneens een aantal paalgaten gevonden. Tevens werd een gedeelte van een skelet gevonden dat door latere bouwfasen was vergraven.

Uit de Romeinse tijd werden gedeelten van drie gebouwen (boerderijen) gevonden die na elkaar op deze plek gestaan hebben. De eerste boerderij werd tussen 50 en 75 na Chr. gebouwd. Van dit uit hout opgetrokken gebouw werd de noordelijke helft opgegraven; de totale lengte was 26,5 meter, de breedte circa 6,8 meter. Tussen 110 en 120 na Chr. werd deze boerderij opgevolgd door een eveneens in hout opgetrokken boerderij. Van dit gebouw, dat ongeveer op dezelfde plek stond, werden alleen vijf paalgaten gevonden.

Het derde gebouw werd in circa 150/175 na Chr. opgetrokken uit natuursteen. Dit voor deze streken zeer luxe gebouw had een hete-luchtverwarming, ramen met vensterglas en muurschilderingen. Aan de noordzijde was waarschijnlijk een 'porticus', een open galerij of veranda. Al met al een gebouw met een echt 'Romeins' uiterlijk. Het moet de woning geweest zijn van een belangrijk man die aan het hoofd stond van een grote agrarische nederzetting.

De funderingen

De fundamenteën van de villa zijn opgebouwd uit 'Grauwackenschiefer', een steensoort die

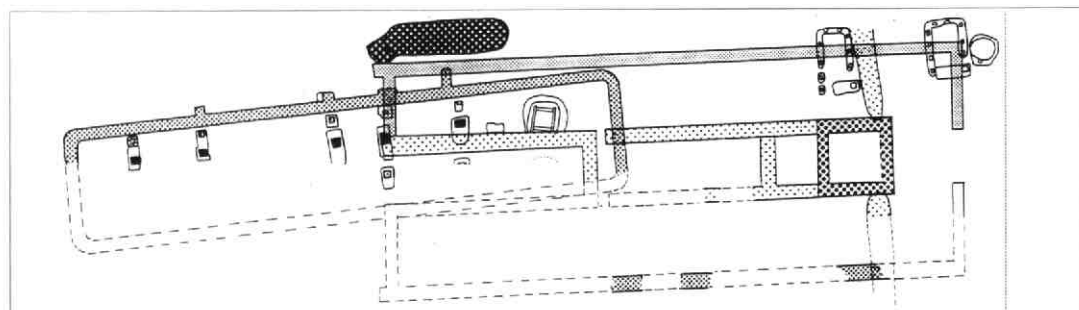
Opravingstekening van alle gevonden sporen. Het rechtehoekige gebouw is de Romeinse villa waarvan alleen de gestippelde delen zijn opgegraven. Het gebouw met de afgeronde hoeken is de in hout opgetrokken voorganger. De onderbroken lijnen geven aan hoe vermoedelijk de complete plattegronden eruit hebben gezien

afkomstig is uit de Ardennen of de Eifel. De stenen zijn aan elkaar gekit met mortel waarin schelpen zijn verwerkt. De fundamenteën hebben een breedte variërend tussen 62 en 73 cm.; de opgaande muur die wat smaller moet zijn geweest, bestond uit aangepunte kalkstenen die met de vlakke kant naar buiten gericht waren. De binnenkant van de muur werd opgevuld met kalkspecie. Het is goed mogelijk dat alleen de onderrand van het opgaande muurwerk geheel uit steen bestond en dat de rest van de muren bestond uit een soort vakwerk.

Het noordelijke gedeelte van de funderingen bestaat uit een ondiepe greppel opgevuld met klei met hier en daar een paar funderingsstenen. De fundering lijkt niet zwaar genoeg om een geheel opgaande muur te dragen. Mogelijk was hier een open galerij ('porticus'). Een galerij alleen aan de noordzijde is zeer ongebruikelijk en het is dan ook mogelijk dat deze om de gehele woning liep. Ook mogelijk is dat het noordelijke gedeelte een latere uitbreiding van het gebouw is. Ten noorden van deze fundering lag een grote afvalkuil waarin een muurfragment is gevonden dat waarschijnlijk afkomstig is van (de opbouw) van de noordelijke fundering.

Het centrale deel van de funderingen is veel zwaarder. Het is onderverdeeld in vier afzonderlijke ruimtes. Van oost naar west is dat een ruimte van 3,70 bij 3,65, vervolgens een kleinere van 3,70 bij 2,65 m. Hierop sluit een langer deel aan dat 3,70 bij 7,75 meet. Deze ruimte heeft aan de westzijde geen afsluitende muur. Na een onderbreking van iets meer dan een halve meter de laatste, meest westelijk gelegen ruimte van 3,70 bij 10,25 meter.

De meest oostelijke ruimte heeft diepere funde-

ringen dan de andere ruimtes. Dit gedeelte heeft waarschijnlijk een verdieping gehad; gedacht kan worden aan een lage gedrongen toren.

In de meest westelijke ruimte zijn delen gevonden van de vloer. Deze bestond uit een laag van boven afgeplatte tufstenen, afgedekt door een 8 cm. dikke laag 'beton', bestaande uit rood puin samengekit met mortel. De afwerking van de vloer bestond uit een laagje fijne mortel met een rode kleurstof waarschijnlijk afkomstig van fijngebreven dakpannen. De dikte van de totale vloerconstructie is 30 cm.

Het zuidelijk deel van de funderingen is maar ten dele opgegraven. Op drie plaatsen zijn proefsleuven gegraven waarin de fundering van een muur werd gevonden. Het is dan ook goed mogelijk dat het gebouw groter is geweest en zich verder in zuidelijke richting uitstrekte. Bebouwing maakt echter onderzoek in die richting onmogelijk.

De dakbedekking bestond uit dakpannen, gezien de grote hoeveelheid die hiervan tijdens de opgraving gevonden zijn.

Een Romeins badhuis ?

Het is mogelijk dat de gevonden fundamenten niet de restanten zijn van een villa maar die van een Romeins badhuis. Bij Druten zijn in de jaren zeventig fundamenten gevonden van een stenen badgebouw met een enigszins vergelijkbare plattegrond, alleen kleiner. Het bij het badgebouw behorende hoofdgebouw in Druten was opgetrokken in hout. Mogelijk hebben er in Houten in de directe omgeving van het stenen gebouw nog andere uit steen of hout opgetrokken gebouwen gestaan. Het ziet er echter niet naar uit, dat het in de nabije toekomst mogelijk zal zijn om nader archeologisch onderzoek te doen naar de villa of andere bebouwing in de dorpskom van Houten, zodat deze vragen beantwoord zouden kunnen worden.

Tot wanneer dit villa-achtige gebouw heeft bestaan, is onduidelijk. Het zal vermoedelijk in de loop van de derde eeuw zijn verdwenen. Enkele eeuwen later zijn waarschijnlijk de stenen van deze villa gebruikt bij de bouw van de eerste kerk in Houten.

Het Romeinenjaar

Het is dit jaar 1950 jaar geleden dat de rivier de Rijn (Kromme Rijn en Oude Rijn) door de Romeinen als noordgrens van hun rijk werd vastgesteld. De Provincie Utrecht heeft daarom 1997 uitgeroepen tot Romeinenjaar en gemeenten, musea en historische verenigingen gevraagd 'Romeinse' activiteiten te organiseren. De gemeente Houten heeft, om het Romeinse verleden van dit gebied wat meer onder de aandacht van de bevolking te brengen, een aantal activiteiten georganiseerd waaronder het in de bestrating van de Burgemeester Wallerweg aangeven van de plattegrond van de villa en de sporen van de twee houten voorgangers. Tevens wordt er een bord geplaatst met tekst en uitleg.

O.J. Wittewaall is historicus en houdt zich vooral bezig met de geschiedenis van Houten.

Dit artikel is ten dele ontleend aan de onuitgegeven doktoraalscriptie van S.G. van Dockum, *Een villa aan de limes ?, Romeinse bewoning in de dorpskern van Houten*, Leiden 1990. Van dezelfde auteur verscheen in *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* jaargang 40, 1990: 'Houten in the Roman Period, Part I: a stone building in Burgemeester Wallerweg', 297-321.

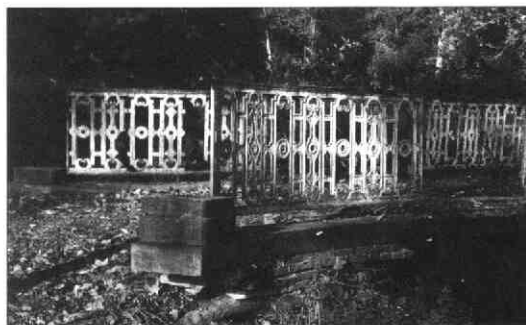
De negentiende-eeuwse bruggen bij kasteel Beverweerd te Werkhoven in oude glorie hersteld

Saskia van Ginkel-Meester en Gijs van der Leek

De negentiende-eeuwse bruggen in het park bij kasteel Beverweerd stonden in 1996, het jaar van ons industrieel erfgoed, in de belangstelling vanwege de toepassing van gietijzer en smeedijzer in zowel de constructie als decoratieve onderdelen. Even bestond de gedachte dat de grote brug de oudste ijzeren brug in Nederland zou zijn. Bij nader onderzoek bleek dit echter niet het geval. Op de Open Monumentendag op 12 september 1996 werden naast het negentiende-eeuwse sluisje in de Kromme Rijn de beide bruggen bezocht en nader onder de loupe genomen. De zeer noodzakelijke restauratie die kort daarna van start ging, vormde de directe aanleiding tot dit artikel.

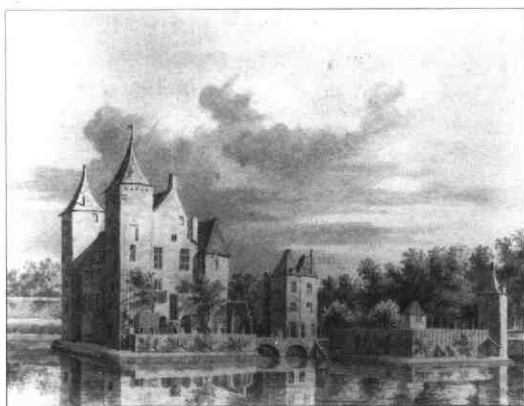
Brughek van de grote brug van Beverweerd voor de restauratie

Brughek van de kleine brug van Beverweerd voor de restauratie

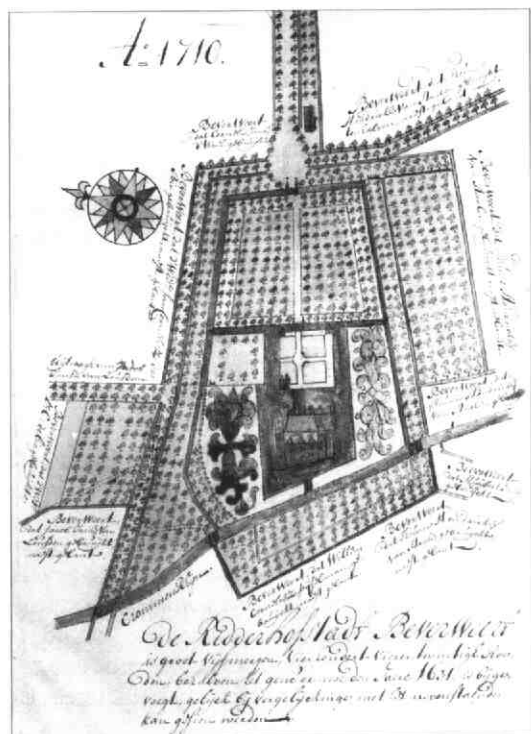
Modernisering van het kasteel

De grote en de kleine brug, beide voorzien van decoratieve ijzeren brughekken, zijn samen met de toegangshekken en de ijzeren tuinvazen een onderdeel van de grootscheepse herinrichting van het park rond het kasteel Beverweerd, die in het midden van de negentiende eeuw plaats vond. Het van oorsprong dertiende-eeuwse kasteel werd in deze periode ook verbouwd. Opdrachtgevers waren kasteelheer Hendrik Jacob Carel Johan baron van Heeckeren van Enghuizen en zijn echtgenote Elisa Hope-Williams. Zij lieten tussen 1836 en 1862 het nog middeleeuwse kasteel verbouwen door de Utrechtse architect Christiaan Kramm (1797-1875), in een toen in de mode zijnde neogotische bouwstijl. Modern was ook het gebruik van gietijzer. Bij deze verbouwing werden de beide torens op gelijke hoogte gebracht en kwamen er regelmatig over de gevels verdeelde grote neogotische vensters voorzien van gietijzeren Franse balkonhekjes. Aan de zijde van de Kromme Rijn plaatste men een gietijzeren balkon op gietijzeren kolommen. De steile toegangsstrap werd vervangen door een

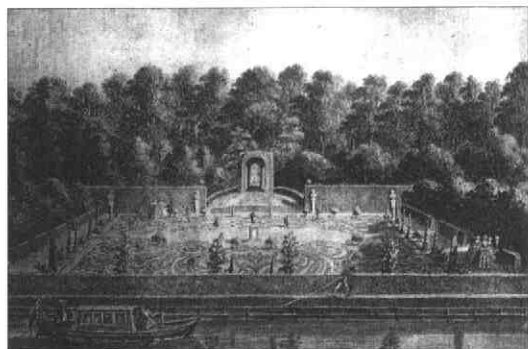

Kasteel Beverweerd omstreeks 1750 door L.P. Serrurier (Rijksarchief Utrecht (RAU)-Topografische Atlas 1204-2)

dubbele bordestrap. Bovendien werd het kasteel voorzien van een pleisterlaag met middeleeuws aandoende rondboogfriezen en kantelen. Ook intern werd het kasteel sterk gewijzigd. Van een onregelmatig middeleeuws kasteel was Beverweerd een regelmatig gevormd landhuis geworden.

Kasteel Beverweerd: situatie 1710 door Theodorus Backer (RAU-huisarchief Beverweerd nr. 38)

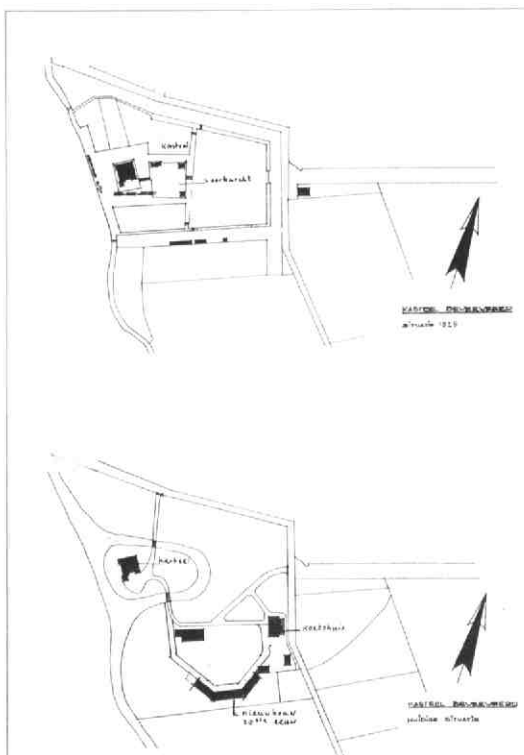

Tuin kasteel Beverweerd omstreeks 1745 door J. de Beijer. (Collectie Rijksdienst Monumentenzorg (Coll. RdMZ), Foto- en Tekeningen Archief Werkhoven-Beverweerd)

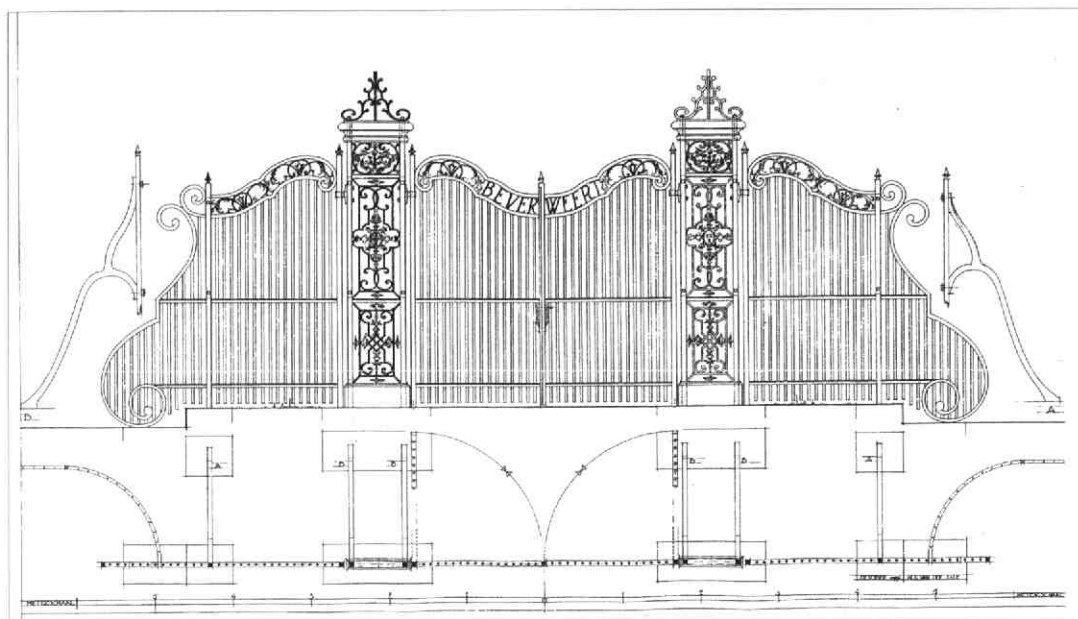
Herinrichting van het park

Het park rond het kasteel kreeg een landschapelijke aanleg. Het is niet duidelijk wie verantwoordelijk is voor het ontwerp. Mogelijk is het de tuinarchitect L. Springer geweest of de architect H. van Lunteren¹, die omstreeks dezelfde tijd een ontwerp voor het park van kasteel Sterkenburg te Driebergen-Rijsenburg vervaardigd heeft². Oorspronkelijk stond het kasteel op een rechthoekig omgracht terrein met aan de noordoostzijde een eveneens omgrachte voorburch met diverse bijgebouwen, waaronder een poortgebouw. Dit poortgebouw stond aan de westzijde van de voorburch en niet aan de noordoostzijde waar zich thans de hoofdingang bevindt. Een dubbele boogbrug en een ophaalbrug gaven vanaf de voorburch toegang tot het kasteel.

In de eerste helft van de zeventiende eeuw was rond het kasteel een geometrische tuin aangelegd met rechte lanen, een rechthoekige vakverdeling met hagen, broderieperken en tuinbeelden. De beslotenheid van deze tuin werd

Kasteel Beverweerd: situatie 1828 en situatie heden

Toegangshek hoofdingang van Beverweerd door N.G. van der Leek, 1996

doorbroken met de aanleg van De Laan aan de noordoostzijde van het kasteel. Deze nieuwe toegangsweg vanaf de Langbroekerwetering fungeerde tevens als zichtas op het kasteel. Deze formele tuinaanleg werd omstreeks het midden van de negentiende eeuw gewijzigd in een landschappelijke aanleg met gazons, boomgroepen en doorkijkjes over de Kromme Rijn op het kasteel. De gebouwen op de voorburcht werden gesloopt en de gracht tussen de voorburcht en het kasteelterrein werd gedempt. De rest van de omgrachting werd vergraven en als een zijarm van de Kromme Rijn om het nieuwe ovaalvormige kasteelterrein geleid. Vanaf de ingang aan de noordoostzijde ter hoogte van De Laan werd een toegangsweg aangelegd die met een bocht via een ijzeren brug over de gracht naar het kasteel leidde. Een tweede kleine brug leidde naar een zij-ingang ter hoogte van de Nieuwe Eikensteeg. Vlakbij de hoofdingang verrees in 1847 een koetshuis. Bij de hoofdingang en zij-ingang werden decoratieve hekwerken geplaatst. De tuinvazen aan het begin van de Molenhoeftaan en de Beverweertseweg en de gietijzeren schaal aan het einde van de Nieuwe Eikensteeg dateren ook uit deze periode.

De grote brug

De grote ijzeren brug is in 1856 gebouwd. Een natuurstenen plaquette met rolwerk ingemetseld in het zuidelijk landhoofd vermeldt dit jaartal. Tevens worden de ontwerper en uitvoerder, J.M. Traanboer, meester-smid en zijn medewerkers J. van Hees en G. Winters, respectievelijk meester-timmerman en meester-metselaar genoemd. Opmerkelijk is dat er hier sprake is van een smid die een gesmede constructie heeft gemaakt met gegoten gietijzeren ornamenten. Het is niet bekend of Traanboer ook het gietwerk heeft verricht. J.M. Traanboer (1812 x 1891) was afkomstig uit Arnhem en heeft mogelijk ook op Sonsbeek voor de familie Van Heeckeren gewerkt³.

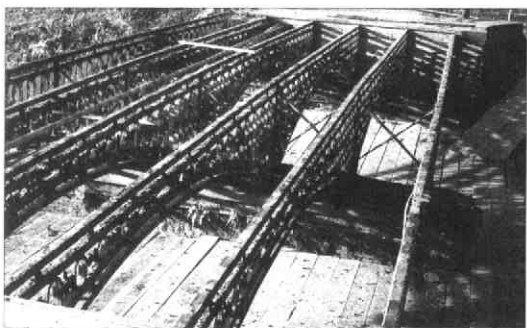
De grote brug met een dubbele doorgang rust op gemetselde landhoofden en een pijler in het midden. De overspanning bedraagt twee maal 6,20 meter. Het metselwerk is afgedekt met 22 millimeter dikke gietijzeren platen en niet, zoals ogenschijnlijk lijkt en te doen gebruikelijk, met natuursteen. De doorgangen worden ieder overspannen door een zestal smeedijzeren spanten met een windverband. De spanten zijn opgebouwd uit een rechte bovenligger samengesteld uit twee onderling door ringen en bouten verbonden 50 bij 50 millimeter dikke staven en

Natuurstenen plaquette in het zuidelijke landhoofd van de grote brug

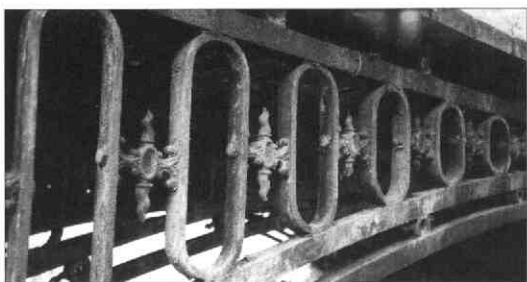

Gietijzeren holle afdekplaten afkomstig van de gemetselde landhoofden van de grote brug

Smeedijzeren spanten van de grote brug

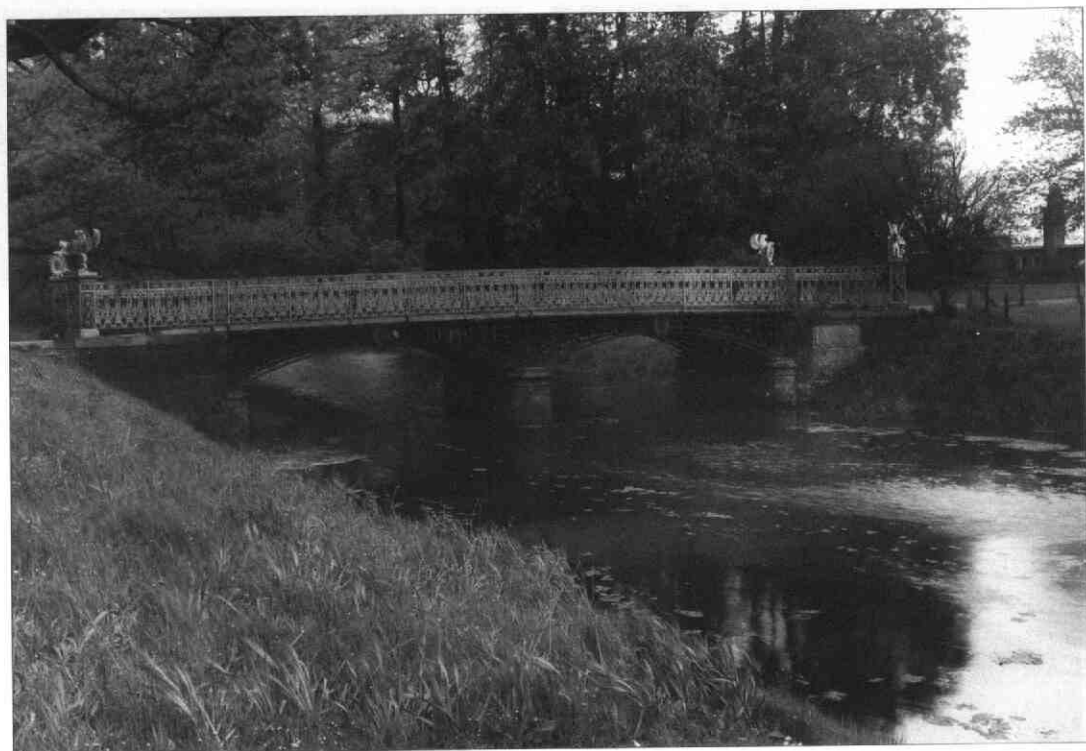
een gebogen onderligger, eveneens samengesteld uit twee staven. Boven- en onderligger zijn met elkaar verbonden door gesmede uitgerekte O-vormige ringen. De verschillende onderdelen zijn door middel van bouten en moeren aan elkaar bevestigd. De decoratieve verbindingsstukken zijn van gietijzer. Op de buitenste twee spanten zijn de wapenschilden aangebracht van de familie Van Zuijlen, de oudste

Detail smeedijzeren spanten met gietijzeren ornamenten van de grote brug

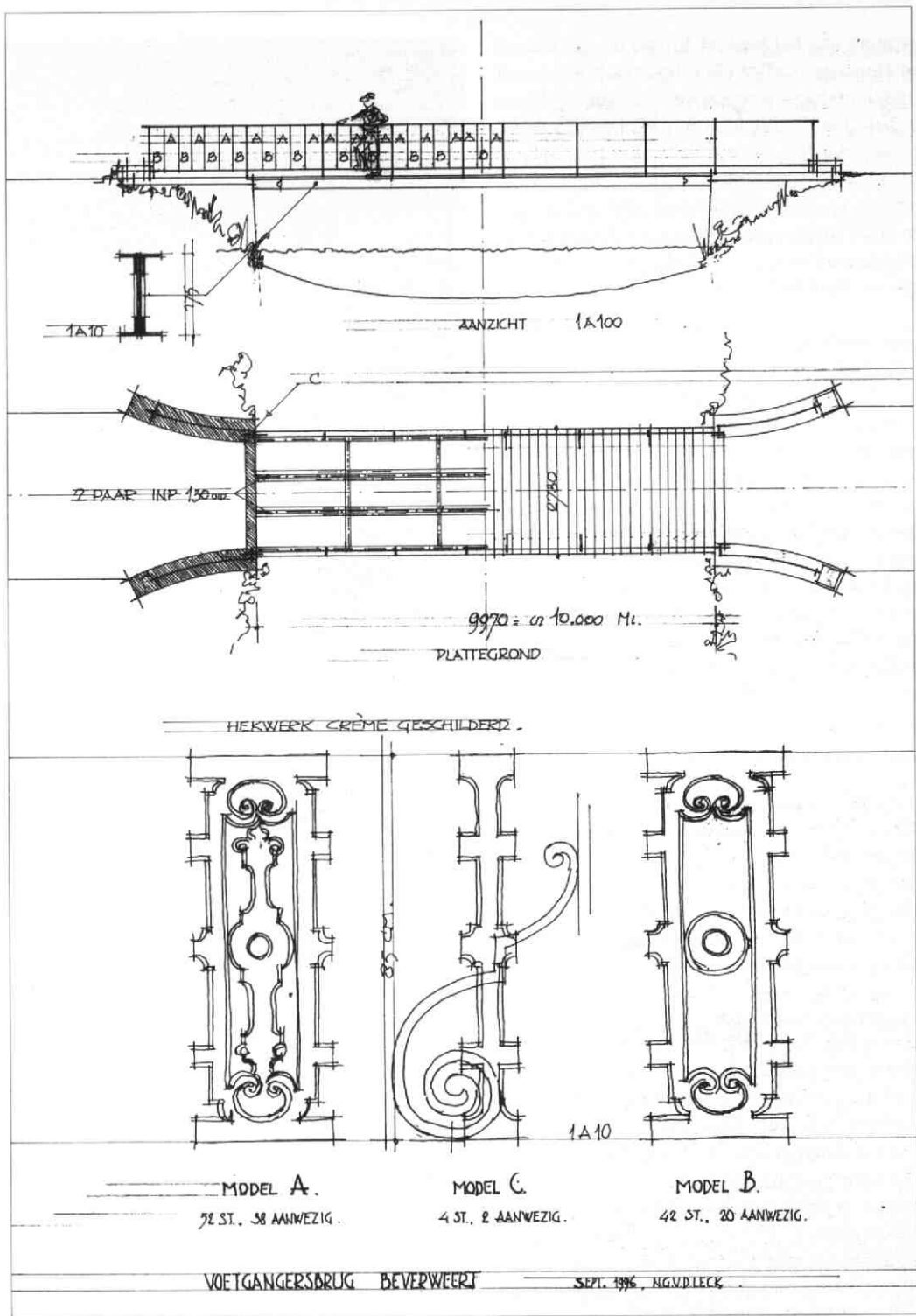
Wapenschild van de familie Van Zuijlen (boven), en van de familie Van Heeckeren (onder)

Grote brug in 1962 met vier griffioenen (Coll. RdMZ Foto- en Tekeningen Archief Werkhoven-Beverweerd)

Kleine brug in 1962 met gietijzeren vazen op sokkel (Coll. RdMZ Foto- en Tekeningen Archief Werkhoven-Beverweerd)

Kleine brug van Beverweert door N.G. van der Leck, 1996

bewoners van het kasteel en van de familie Van Heeckeren. Bovenop ligt een houten brugdek met aan weerszijden een smeedijzeren brughek. De invullende ornamenten zijn van gietijzer. Aan de uiteinden van het brughek stonden oorspronkelijk vier gietijzeren schilddragende griffioenen op sokkels, zoals te zien is op foto's van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg uit 1962. Deze zijn op een gegeven moment echter verdwenen.

De kleine brug

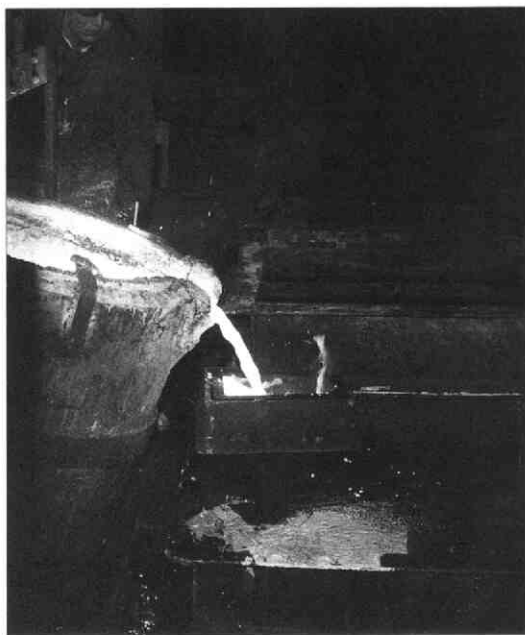
De kleine brug met een overspanning van 10 meter rust eveneens op gemetselde landhoofden voorzien van gietijzeren afdekplaten. Een viertal ijzeren liggers met een I-profiel vormt de overspanning waarop een houten brugdek is aangebracht. Heel uitzonderlijk is de toepassing van wiggen bij de twee middelste liggers als verbindingmethode. Dit verbindingstype is voor zover bekend nog niet eerder in Nederland aangetroffen⁴. Overigens zijn bij beide bruggen moeren en bouten als verbinding tussen de verschillende onderdelen gebruikt. De twee buitenste liggers zijn aan de uiteinden versterkt met twee paar hoekprofielen als flenzen. Het smeedijzeren brughek van de kleine brug heeft een decoratieve gietijzeren invulling met op de uiteinden gietijzeren vazen op een voetstuk. Van de kleine brug is geen exact bouwjaar bekend.

Beide bruggen zijn sinds de jaren zestig sterk in verval geraakt. Evenals de griffioenen zijn de vazen en een groot deel van de gietijzeren ornamenten verdwenen.

Gietijzer en smeedijzer

Aan de basis van gietijzer en smeedijzer ligt ruwijzer, een product dat van oudsher in hoogovens uit ijzererts wordt gewonnen⁵. Daar ruwijzer veel koolstof bevat is het bros en kan het niet worden gesmeed. Het is alleen geschikt voor gietijzer, ijzer dat door verhitting vloeibaar is geworden en vervolgens in vormen wordt gegoten.

Het gietproces geschiedt als volgt. Van de verschillende onderdelen worden mallen gemaakt, soms van hout maar tegenwoordig ook van kunststof, die geplaatst op schotten in vormkasten passen. De vormen worden voorzien

Waterdunne gietijzer wordt in de gietmallen gegoten

De gegoten en gestraalde hekbalusters

van een hittebestendige laag. De vormkasten met het paneel met de gietmal als bodem, worden gevuld met gietzand (een mengsel van zand, hars en een zuur). Na verharding worden de kasten omgekeerd en de mal verwijderd. Voor elk onderdeel zijn twee vormkasten noodzakelijk. Deze worden nauwkeurig passend op elkaar gekoppeld en voorzien van gietkanalen en ontluchting. Het waterdunne gietijzer wordt bij een temperatuur van ongeveer 1500 graden vanuit de oven overgedaan in een grote transportpan en vervolgens in de gietmal gegoten. Het verkregen werkstuk wordt na afkoeling ontdaan van overtollige elementen, gestraald en

Gerestaureerde griffioen van de grote brug

gemenied. Bij in gietijzer uitgevoerde producten is veelal een gietnaad zichtbaar, op de plaats waar de twee helften van de gietvorm tegen elkaar aan zaten.

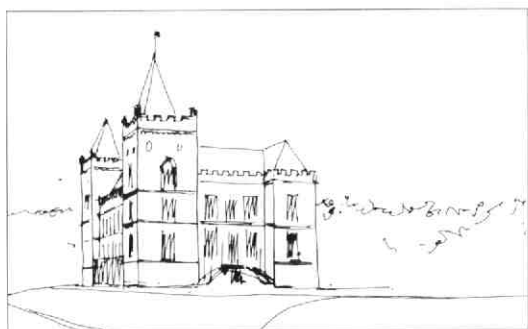
Om ruwijzer smeedbaar te maken heeft het nog een bewerking nodig. Aanvankelijk werd het in een frishaard of -oven boven een houtskoolvuur geplaatst en wel zo dat er bij een hoge temperatuur lucht over het materiaal werd gevoerd. Door de zuurstof uit de lucht werd een deel van de koolstof chemisch gebonden en verwijderd waardoor een smeedbaar materiaal ontstond. Dit product werd frisijzer (naar de oven) of soms ook welijzer (ijzer dat zich goed laat wellen of aaneen smeden) genoemd. Aan het einde van de achttiende eeuw werd in Engeland een nieuw type oven geïntroduceerd, gestookt met kolen, waarbij de kool niet rechtstreeks meer met het ruwijzer in aanraking kwam. Hierdoor werd voorkomen dat de zwavel uit de steenkool in het ijzer opgenomen werd, waardoor de smeedbaarheid sterk achteruit ging. In deze zogenaamde puddeloven (roeroven) zorgde een door het vuur verhitte

luchtstroom voor het ontkolen van het ruwijzer. Door te roeren werd het ruwijzer zo intensief mogelijk met de hete lucht in aanraking gebracht. Het eindproduct, puddelijzer genoemd, was goed smeedbaar. Derhalve werd in Nederland de benaming smeedijzer het meest gangbaar. Het leende zich behalve voor smeden ook voor walsen (tussen rollen), pletten en trekken (door een matrijs).

De restauratie

Nu de restauratie van de bruggen zijn voltooiing nadert zullen twee griffioenen worden teruggeplaatst. De restanten van deze twee bleken in een schuur op het landgoed opgeslagen te zijn geweest. Zij zijn gerestaureerd door de firma Rombouts uit Buurmalsen. Van de grote brug zijn de originele spanten gestraald en opnieuw in de verf gezet. Alle ornamenten van het brughek zijn naar oud voorbeeld nagegoten. Bij de kleine brug moest een deel van het metselwerk van de landhoofden vernieuwd worden. Ook zijn nieuwe ijzeren liggers aangebracht. Het hekwerk is vernieuwd en de ornamenten nagegoten. Het gietwerk is uitgevoerd door de Soester Gieterij te Soest. Deze firma trad tevens op als hoofdaannemer bij de restauratie. Beide bruggen zijn tot slot geschilderd in de kleur 'Kaisergelb'. Een kleur die we ook terugvinden op de al eerder opgeknapte tuinvazen aan het begin van de Beverweertseweg en Molenhoeflaan. Bovendien heeft het houtwerk van de boerderijen die bij kasteel Beverweerd horen of behoord hebben deze kleur.

Wanneer de bruggen in oude luister hersteld zijn, is het kasteel zelf aan de beurt. Maar de benodigde 10 miljoen is nog niet op tafel.

Kasteel Beverweerd in 1997

Derhalve wordt gedacht aan een geknipt restauratieplan, zodat dit fraaie complex aan de Kromme Rijn behouden blijft

Drs. S.G. van Ginkel-Meester is kunsthistorica en vooral werkzaam op het gebied van de architectuurgeschiedenis.

N.G. van der Leek is bouwkundige.

Noten

1. Volgens de Rijksdienst voor Monumentenzorg in Zeist.
2. Rijksarchief Utrecht (RAU) - Archief familie Steengracht van Oostcapelle.
3. Johan Maximiliaan Traanboer was een zoon van Elias Traanboer, meester-smid en Elisabeth van Selm, woonachtig aan de Koningsstraat in Arnhem. Elias Traanboer was op 1 augustus 1791 geboren als zoon van Elias Traunbauer en Alida Verbeek. Elias Traunbauer, oorspronkelijk afkomstig uit Neurenberg, had zich als meester-smid in Arnhem gevestigd. Stamvader van de familie Traunbauer was Christoph Traunbauer, boer (Bauer) aan het riviertje de Traun in Oostenrijk, geboren omstreeks 1590. Contactorgaan Oudheidkundige Werkgemeenschap Aalten, Dinxperlo en Wisch, december 1986.
4. In Engeland is deze verbindingsmethode toegepast bij de Iron Bridge te Coalbrookdale uit 1779. Oosterhoff, J. red., 'Bouwtechniek in Nederland, constructies van ijzer en beton', Delft D.U.P. 1988, p. 88-89.
5. Oosterhoff, J. red., 'Bouwtechniek in Nederland, constructie van ijzer en beton', Delft D.U.P. 1988, p. 83-85.

Archieven en Collecties

RAU- Topografische Atlas; Huisarchief Beverweerd.
Rijksdienst Monumentenzorg (RdMZ) Foto- en Tekening- en Archief, Werkhoven-Beverweerd.

Literatuur

Ginkel-Meester, S. van, 'Bunnik geschiedenis en architectuur', Zeist 1989.
Olde Meierink, B. red., 'Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht', Utrecht 1995.
Oosterhoff, J. red., 'Bouwtechniek in Nederland, constructies van ijzer en beton', Delft D.U.P. 1988.

Foto's en tekeningen overig

Leek, N.G. van der, 1996-1997.

VARIA

Industriële erfgoed

Onder de titel *Fabriekswerk. Industriële erfgoed in de provincie Utrecht* is bij Uitgeverij Matrijs eind februari een mooi boek verschenen van de historicus Hans Buijs (ISBN 90 5345 0963; 159 blz.; f45,-). In 20 korte hoofdstukken met veel foto's worden per productiegroep de belangrijkste nog bestaande gebouwen en apparatuur behandeld. Centraal staat daarbij niet de esthetische waarde, maar de illustratieve waarde voor de geschiedenis: hoe mensen vroeger werkten, hoe het productieproces verliep en hoe de samenleving veranderde. Karakteristiek voor de provincie Utrecht zijn de geografische spreiding en de relatieve kleinschaligheid van het industriële erfgoed, enkele uitzonderingen daargelaten zoals de Veenendaalse textielindustrie en de Utrechtse metaalnijverheid.

Voor het Kromme-Rijengebied is het hoofdstuk over de steenfabrieken (p.15-22) van belang. Hierin wordt vooral aandacht besteed aan De Bosscherwaarden en De Lunenburgervaard in Wijk bij Duurstede. Moesten we in het eerste nummer van dit tijdschrift in 1996 (jaargang

De stookzolder van De Bosscherwaarden (foto Hans Dirksen 1996; Atlas gemeente Wijk bij Duurstede)

30-1, p.24) nog melding maken van de voorgenomen sloop van de belangrijkste onderdelen van steenfabriek De Bosscherwaarden, inmiddels ziet het er naar uit dat deze voor de provincie unieke ringoven mogelijk toch behouden zal blijven. Als dat inderdaad gebeurt, dan is dat mede te danken aan de recente publiciteit rond het industriële erfgoed en de pleidooien in boeken als deze voor het bewaren van karakteristieke oude bedrijfsgebouwen (*RvdE-V*).

'Mijn Best' in Werkhoven: een folly ?

In 1923 liet Wijnand Elberse naast de ouderlijke woning aan de Achterdijk 64 in Werkhoven een woonhuis met veestal bouwen. Er was enige haast geboden. Hij wilde namelijk tegelijk met zijn zuster trouwen. Wellicht om kosten te sparen. Deze zuinigheid speelde kennelijk ook bij de bouw van zijn huis een rol. Het werd namelijk opgetrokken uit hergebruikte materialen, zoals oude balken, stenen en kozijnen. Het gevolg was echter dat geen kozijn hetzelfde was en dat er veel gepast en gemeten moest worden. Wanneer de bouwers hem om advies vroegen, schijnt Wijnand Elberse stevast gezegd te hebben "t is mijn best", met andere woorden zoeken jullie het zelf maar uit. Aan deze uitspraak ontleent het huis zijn naam. Het moet een bijzonder huis geweest zijn, want in de Oranje-editie uit 1958 van *het merckwaardigste meyn bekend*, een bundel van eigenaardigheden vermeld in de Volkskrant uit die tijd, opgetekend en getekend door Jan Bouman, wordt melding gemaakt van het huis. Het bijzondere bouwspel is dan al vervangen door

'Mijn Best', Achterdijk 64 Odijk

'Mijn Best' zoals vermeld in de bundel 'het merckwaardigste meyn bekend' uit 1958

een meer regulier boerenwoonhuis, zoals wij het nu kennen, dat echter nog wel de naam 'Mijn Best' draagt. Het oorspronkelijke bouwsel was in zijn verschijningsvorm een folly te noemen, te weten een merkwaardig bouwsel, echter met een duidelijke woonfunctie en niet slechts bedoeld als stoffage van het landschap, zoals bij een folly te doen gebruikelijk (SvG-M).

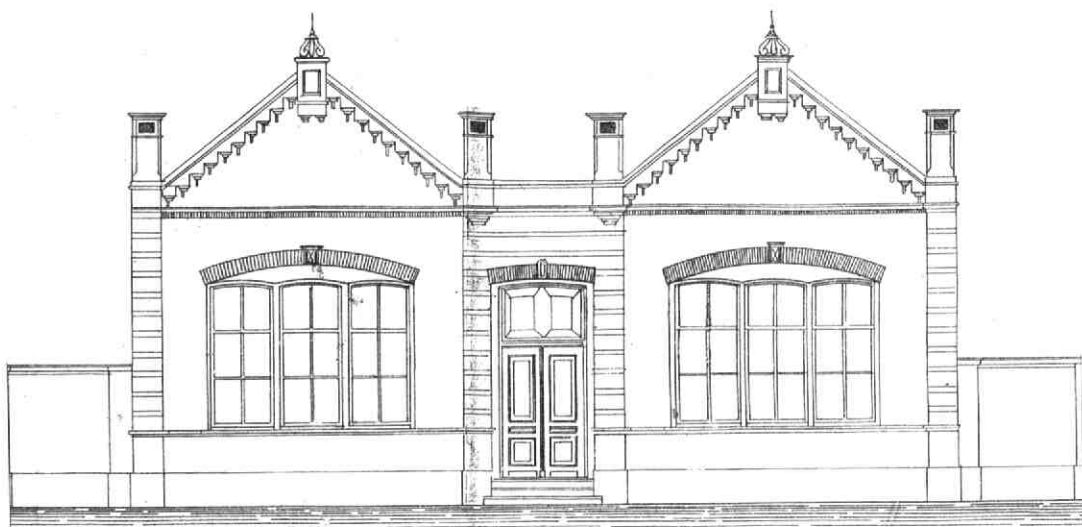

De voorgevels van de drie woonhuizen die architect Ton van der Woude heeft ontworpen op de plaats van de school Volderstraat 41

Sloop school in Wijk bij Duurstede

Afgelopen april-mei is de uit 1883 daterende monumentale school aan de Volderstraat 41 in Wijk gesloopt om plaats te maken voor woonhuizen in historiserende stijl. Daarmee is het meest karakteristieke schoolgebouw dat de gemeente nog kende helaas verdwenen. De Volderstraat telde vanaf het laatste kwart van de 19de eeuw een groot aantal schoolgebouwen c.a.: een protestantse bewaarschool annex naaien breischool op nummer 15-17 (het huidige museum), een meisjesschool op nummer 37 (de huidige dansstudio), een gymnastieklokaal met daarnaast de school met de bijbel op num-

De voorgevel van het gesloopte schoolgebouw op de bouwtekening uit 1883 (Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Archief gemeente Wijk bij Duurstede, 1852-1970)

mer 39 (in de jaren '70 gesloopt voor woonhuizen) en tenslotte de openbare lagere school op nummer 41 met bijbehorende onderwijzerswoning op nummer 43. Overigens wisselden de openbare school en de school met de bijbel in 1921 van gebouw.

Het nu gesloopte pand Volderstraat 41 was in 1883 in opdracht van de gemeente gebouwd door de Wijkse aannemer C.F.W. Uitewaai voor f 17.320,-. Het was de opvolger van de uit 1826 daterende school op de hoek van de Klooster Leuterstraat en de Kerkstraat, het huidige kerkelijk centrum 'Open Hof'. Het gebouw telde zes lokalen aan weerszijden van een gang. Opvallend was de rijk versierde voorgevel met levendig metselwerk en een viertal schoorstenen op de hoeken van de beide puntgevels. In Wijk bij Duurstede zal de Open Monumentendag op 13 september 1997 geheel in het teken staan van het landelijke thema 'Monumentale schoolgebouwen'. Er zal dan ruimschoots aandacht worden besteed aan de verdwenen en nog bestaande schoolgebouwen in Cothen, Langbroek en Wijk (RvdE-V).

Gedicht Wim Stoker onthuld

*'U bent dicht bij de Kromme Rijn
Die zou niet half zo lieflijk zijn
Wanneer hij rechter was geweest
Zo ziet u dan dat onrecht
niet altijd duidt op slecht'*

Op 21 maart van dit jaar werd in Wijk bij Duurstede het 'Stokers monumentje' onthuld. Het vormt een onderdeel van de poëzieroute, waarbij op markante plekken in de stad een steen met een toepasselijk gedicht wordt geplaatst. De steen met bovenstaand versje van Wim Stoker staat aan het eind van het Walplantsoen dichtbij het huidige begin van de Kromme Rijn, de rivier waarover de tekst gaat. Wim Stoker, die in 1909 in Cothen werd geboren, was bijzonder op het Kromme-Rijngebied gesteld, dat hij tot op hoge leeftijd met de fiets doorkruiste. Tot zijn dood in 1996 is hij lid van de Historische Kring geweest. In Utrecht, waar Wim Stoker woonde, bezat hij een uitgebreide boeken- en prentenverzameling

waarin hij in de loop van de jaren heel veel bijeen had gebracht, dat op zijn geboortestreek betrekking had. Omdat hij het belangrijk vond

Het 'gedicht in steen' met Ina van der Wiele (foto Johan van Impelen 1996)

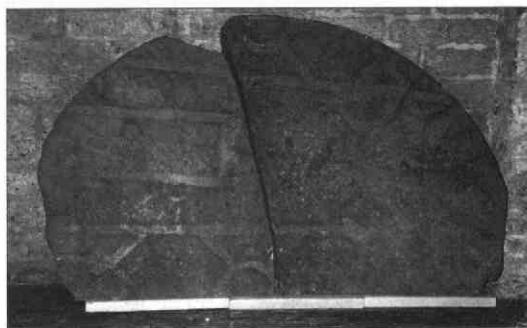
deze verzameling met anderen te delen, was hij altijd bereid om boeken of prenten uit te lenen. Toen ik hem eens vroeg of hij informatie had over het tolrecht op een bepaalde weg, verscheen hij enkele dagen later op de fiets met een groot pak in een grijze vuilniszak onder zijn snelbinders. De zak bevatte de drie delen van het *Groot Utrechts Placaatboek* van Johan vande Water uit 1729 ...

Wim Stoker maakte graag spitse woordgrapjes. Eén daarvan bevindt zich nu, in steen gebeiteld door de Wijkse beeldhouwer Stef Stokhof de Jong, aan de voet van de Rijndijk. De voorbijganger zal na lezing glimlachend de trap beklimmen, om uit te zien over de rivier (Ina van der Wiele).

De timpaansteen van de Stevenskerk te Werkhoven

Bij de onlangs voltooide restauratie van de Stevenskerk te Werkhoven werd bij grondwerkzaamheden ter afronding van het tuinplan door de president-kerkvoogd zelf een verrassende vondst gedaan. Bij graafwerkzaamheden naast het lijkbearhuisje werd een tweetal stukken rode zandsteen aangetroffen die het voormalige timpaan vormden boven de toreningang. Een timpaan is een boogvormige versiering boven een deur of een raam in een gevel; het omsloten

veld wordt timpaan genoemd. In de Romaanse kerkbouw werd deze methode van decoratie nogal eens toegepast, waarbij gebruik werd gemaakt van sarcofaagdeksels als secundair te benutten bouw materiaal. In het vorige nummer van dit tijdschrift (jaargang 31-1, 1-10) werd in een verslag over het archeologisch onderzoek bij de Stevenskerk een uiteenzetting gegeven

De timpaansteen zoals die werd opgegraven naast het lijkbaarhuisje

over sarcofaagdeksels en het bouwkundig hergebruik hiervan. Het timpaan van de Stevenskerk, dat bij de bouw van de Romaanse toren in het laatste kwart van de twaalfde eeuw als decoratie van het boogveld boven de toreningang werd aangebracht, heeft als zodanig zeer waarschijnlijk gefunctioneerd tot de ingrijpende verbouwing van kerk en toren in 1830. Op een tekening van J.P. Six uit 1846 is zichtbaar dat het timpaan in dat jaar niet meer als zodanig functioneerde: het boogveld is leeg en het timpaan deed dienst als stoeplaat voor de toreningang. De tekenaar legde nauwkeurig het versieringspatroon op het deksel fragment vast, waardoor een reconstructie van het gehele sarcofaagdeksel mogelijk werd (zie *Het Kromme-Rijng gebied*, 31-1). In 1861 werd het lijkbaarhuisje gebouwd en kregen kerk en toren een grondige onderhoudsbeurt. Bij deze gelegenheid werd in het boogveld boven de toreningang een nieuwe decoratie aangebracht met het wapen van de financier van de werkzaamheden, H.J.C.E. Baron Van Heeckeren van Enghuizen, Beverweerd en Odijk, eigenaar van het kasteel Beverweerd. Zeer waarschijnlijk is bij deze bouwactiviteit de oorspronkelijke timpaansteen van de kerk

Aanzicht van de toreningang vanuit de binnenzijde van de toren

verdwenen in de grond naast het lijkbaarhuisje, terwijl een aantal grote fragmenten van sarcofaagdeksels werd benut als vloerverharding in het lijkbaarhuisje.

Deze fragmenten werden bij de restauratiewerkzaamheden in 1996 weer aangetroffen, waarbij werd geconstateerd dat een drietal van deze fragmenten bij elkaar hoort en gezamenlijk een compleet deksel vormt. Dit complete sarcofaagdeksel zal opgesteld worden in de stenen torenkamer op de eerste verdieping. Het huidige timpaan boven de toreningang bezit thans een te respecteren historische waarde; de voorganger ervan kan zijn historische bouwkundige functie mogelijk hervinden door plaatsing boven de toreningang aan de binnenzijde. De mogelijkheid hiervan zal op korte termijn worden onderzocht (*Peter de Wit*).

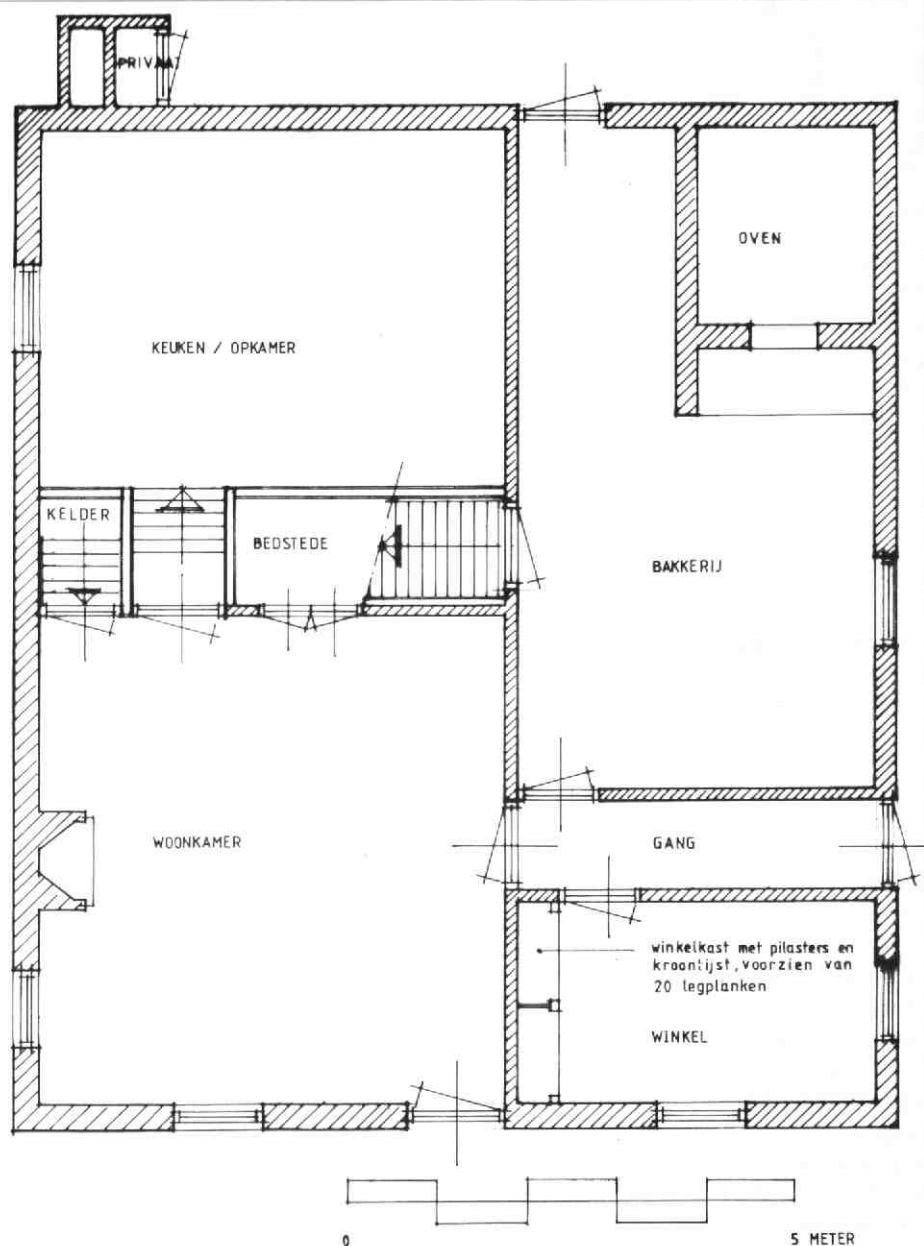
Een voormalig woonhuis met bakkerij en winkel te Overlangbroek

Het pand Langbroekerdijk B 23 wordt in het rapport over de gemeente Langbroek van het Monumenten Inventarisatie Project door de provincie Utrecht uit 1989 (1991) en in het op basis daarvan geschreven bekende 'gele' boekje

over Langbroek (1990), beschreven als een langhuisboerderij, gebouwd in het eerste kwart van deze eeuw.

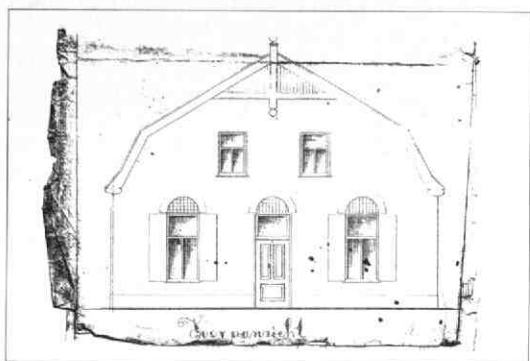
Uit het onlangs teruggevonden bestek voor de

bouw van dit pand blijken echter andere feiten. Het pand werd gebouwd in 1894/1895 als woonhuis met bakkerij en winkel, in opdracht van C. van Oudbroekhuizen te Overlangbroek.

RECONSTRUCTIE WOONHUIS / BAKKERIJ - WINKEL

Reconstructie-tekening van de oorspronkelijke plattegrond van het pand door Peter de Wit

Het oorspronkelijke plan voor de voorgevel van het pand Langbroekerdijk B 23

Over de naam van de architect wordt in het bestek geen nadere informatie gegeven. Doordat dit pand als woonhuis/bakkerij werd gebouwd, heeft het gezien vanuit het oogpunt van nederzettingsgeschiedenis een meerwaarde als monumentenpand in de buurtschap Overlangbroek.

Het huis, thans 19,50 meter lang en 9,50 meter breed, blijkt volgens dit bestek in oorsprong 11,25 meter lang te zijn geweest. Waarschijnlijk is het pand rond 1920 ingrijpend verbouwd en verlengd tot de huidige afmetingen. De rijk gedecoreerde voorgevel heeft deze verbouwing gelukkig redelijk ongeschonden doorstaan. Bij het bestek behoort een aantal summiere tekeningen zonder maatvoering en ruimte-aanduiding. De zeer gedetailleerde bestekomschrijving maakt een reconstructie van de oorspronkelijke opzet van het woonhuis/bakkerij zeer goed mogelijk (zie afbeelding). Vooral de beschrijving van de winkelopstand met de door pilasters en kroonlijst gedecoreerde winkelkast met legplanken en de beschrijving van de winkelbakken en de toonbank geven een uitstekend beeld van de inrichting en vormgeving van een bakkerswinkel aan het eind van de 19de eeuw.

Hoe lang de bakkerij met winkel als zodanig hebben gefunctioneerd is in het archief van Bouw- en woningtoezicht bij de gemeente Wijk bij Duurstede niet te achterhalen; de eerstvolgende bouwaanvraag dateert uit 1973. Mogelijk is bij de verlenging van het pand rond 1920 de bestemming bakkerij/winkel gewijzigd in de bestemming agrarisch bedrijf.

Bij de aanvraag van 1973 wordt het achterhuis van veestalling verbouwd tot woonkamer. Van de oorspronkelijke bakkerij met winkel in het voorhuis is dan op de tekeningen geen spoor meer te vinden (*Peter de Wit*).

Nieuws van het Streekarchivariaat

Op 21 april jongstleden verrichtte de Utrechtse Commissaris van de Koningin, jhr. dr. P.A.C. Beelaerts van Blokland de officiële opening van het sinds oktober 1996 bestaande Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug. Ten overstaan van zo'n 120 genodigden werden in de raadszaal van het stadskantoor in Wijk bij Duurstede enkele toespraken gehouden, afgewisseld met een optreden van het Kromme Rijn Fluitkwartet. Tijdens de borrel bestond er gelegenheid om een expositie van enkele van de oudste en mooiste archiefstukken van de 9 deelnemende gemeenten te bekijken, de stands van de historische verenigingen en een restauratieatelier te bezoeken of een blik te werpen in de studiezaal en de archiefbewaarplaats. De Open Dag op zaterdag 26 april werd door ongeveer 70 mensen bezocht.

Eind maart vond de verhuizing plaats van de notariële archieven, de archieven van de dorps- en stadsgerechten en van de verzameling doop-, trouw- en begraafregisters van de gemeenten Amerongen, Bunnik, Doorn, Driebergen-Rijsenburg, Houten, Leersum, Maarn, Rhenen en Wijk bij Duurstede vanuit het Rijksarchief in Utrecht naar de gemeenschappelijke archiefbewaarplaats in Wijk bij Duurstede. Zoals eerder te lezen in deze rubriek kunnen bezoekers 6 dagen in de week terecht bij het Streekarchivariaat in het Wijkse stadskantoor aan de Karel de Grotestraat 30 (tel. 0343-595516/517/606/595). De openingstijden zijn: maandag tot en met vrijdag van 9.00-12.00 en van 14.00-16.00 uur en op zaterdagmorgen van 8.30-12.30. De zaterdagopenstelling geldt óók voor de zomermaanden (*RvdE-V*).

De Zondagsschool en de strijd tussen orthodoxie en vrijzinnigheid in Nederlangbroek, 1819-1916.

Annemarie Ettehoven

Inleiding

In 1820 werd in Nederlangbroek een zondagsschool opgericht. Het betrof geen zondagsschool zoals wij die thans kennen maar een 'school op zondag', waar 'aan meer bejaarde en veronachtzaamde mensen' eens per week op zondag door de plaatselijke onderwijzer les werd gegeven in lezen, schrijven en rekenen. De school stond open voor leerlingen van twaalf jaar en ouder en alle kosten werden gedragen door de stichter, Jan Antonie Godin van Westrenen, een heer van stand en bewoner van huize Leeuwenburg. Tezamen met de plaatselijke predikant Jan Frederik van Oordt was het bestuur in handen van de stichter. In de noordgevel van de hervormde kerk van Nederlangbroek herinnert een gedenksteen aan het initiatief van deze aristocraat, die op 19 april 1854 ongehuwd en kinderloos op zijn kasteel

De gedenksteen voor de stichter van de zondagsschool, Jan Antonie Godin van Westrenen (1781-1854), in de noordgevel van de hervormde kerk in Nederlangbroek (Atlas Streekarchivariaat Kromme-Rijngedied - Utrechtse Heuvelrug; foto Hans Dirksen 1997)

overleed. Het overlijden van Godin van Westrenen betekende niet het einde van de zondagsschool. In zijn testament had hij bepaald dat de zorg voor de school na zijn dood zou komen te berusten bij de dienstdoende predikant, die het toezicht zou delen met de eigenaren van de naburige landgoederen. Pas in 1916 hield de zondagsschool op te bestaan.

Na inventarisatie van het kleine zondagsschoolarchief in het kader van een college Archivistiek aan de Universiteit van Amsterdam van Prof. dr C. Dekker en het onderzoek dat nodig was voor het schrijven van de inleiding op de inventaris van het archiefje, raakte ik steeds meer geïnteresseerd in de godsdienstige verhoudingen in het dorp Nederlangbroek in de negentiende eeuw. Via de predikanten, die een bestuursfunctie in de zondagsschool vervulden, en de relatie die zij hadden tot de boerenbevolking (de kerkeraad) en de adel (de kerkvoogden, de notabelen) ontspon zich een web van opmerkelijke lijnen. Zo blijkt dat de predikant van Nederlangbroek in 1820, het jaar dat de zondagsschool werd gesticht, de eerste was in een reeks van predikanten van 'verlichte' signatuur die zeker tot 1831 aan het dorp verbonden waren. Twee van hen, Jan Frederik van Oordt en Louis Gerlach Pareau, zouden in de Nederlands Hervormde Kerk tot de kopstukken van de latere 'Groninger richting' uitgroeien.

Nederlangbroek in de 19de eeuw

Tussen de bewoners van de kastelen en de boerenbevolking was een wereld van verschil. Een oud volksrijmpje luidt: 'Neerlangbroek die schrale hoek daarwonen niets dan edellui en bedellui roofridders en broodridders. Daar zijn niets dan kastelen en nesten. Sterkenburg is het beste'. Maar naast het sociaal-economische verschil was er ook een duidelijk religieuze tweespalt. Zo schrijft Doornenbal in zijn boek over de in die streken rondtrekkende, door de orthodoxe boerenbevolking gewaardeerde,

oefenaar Wulfert Floor (1818-1876): 'De eenvoudige boerenbevolking is van oude tijden af aan streng rechtzinnig geweest, maar het kerkelijk leven werd sterk beïnvloed door de gematigd rechtzinnige, kerkelijk meelevende adel². En Hazeu schrijft in zijn biografie over de in 1905 in Nederlangbroek geboren Gerrit Achterberg: 'wat het godsdienstige leven betreft hield de landadel niet van een strenge, schriftuurlijke prediking. Men hoorde liever van de barmhartigheid Gods, van Zijn liefde tot de mensen³.

Was het alleen de adel die tot de gematigd rechtzinnigen gerekend kon worden? Welke predikanten hebben de gemeente in de negentiende eeuw gediend en wat was hun invloed? Wat was de positie van de adel in de kerkeraad, de kerkvoogdij en het kiescollege van de Hervormde Kerk van Nederlangbroek en hoe groot was de invloed van de 'heren der kastelen' bij het predikantsberoep? Duidelijk zal worden dat de aristocratie in Nederlangbroek tussen 1820 en 1831 nog een aanzienlijk invloed in de kerk had, maar na 1831 haar greep op de kerk verloor en toe moest zien hoe de orthodoxe bevolking, onder invloed van de landelijke richtingenstrijd, zich steeds meer ging profileren.

Nederlangbroek was in 1819 een klein dorp. Op de kastelen, de grote en kleine boerderijen en in de keuter- en arbeiderswoningen leefden ongeveer 670 mensen⁴. Tezamen met het nog veel kleinere dorp Overlangbroek vormde Nederlangbroek de gemeente Langbroek. Waren de vroegere gerechten Hardenbroek en Sterkenburg tot 1818 nog in de gemeente gelegen, vanaf dat jaar ressorteerden zij onder de gemeente Driebergen-Rijsenburg.

Het grootste gedeelte van de grond in Langbroek werd gebruik voor de productie van (hak)hout, er was bouwland, weiland en er waren wat moestuinen, aardappeland en boomgaarden. Vooral na 1880 zou in het dorp de griendcultuur opkomen⁵. Tegenover de aristocraten op de kastelen stond een eenvoudige, grotendeels boerenbevolking: landbouwers, boerenknechten, arbeiders, boomkwekers, een enkele winkelier, een wagenmaker, rietdek- kers, een molenaar, een veehouder, een hoef- smid, een timmerman, een metselaar, een bak- ker, tuinmannen en schippers. De boeren in het

dorp pachtten veelal hun land van de kasteel- heren. Woonden in de gemeente Langbroek in 1836 in totaal 974 personen (720 in Nederlang- broek en 254 in Overlangbroek), in 1905 was de bevolking gegroeid tot 1277⁶. De katholie- ken die in het dorp woonden, behoorden tot de statie Werkhoven-Cothen. In 1829 woonden in Langbroek 714 protestanten en 219 katholie- ken. In 1849 waren deze aantallen gestegen tot 780 protestanten tegenover 277 katholieken⁷. In 1877 woonden in Langbroek 837 protestan- ten en 301 rooms-katholieken⁸.

Kerkelijke organisatie en functionarissen

Dominee Johannes Wilhelmus van Dolder, sinds april 1816 op de kansel in Nederlang- broek, deelde zijn kerkeraad op 3 april 1819 mee dat hij de gemeente zou verlaten. Hij had het verzoek van de Hervormde Gemeente Wageningen om daar predikant te worden, geaccepteerd⁹. De kleine kerkeraad van Neder- langbroek, bestaande uit drie ouderlingen en twee diakenen moest dus op zoek naar een nieuwe voorzitter. Al snel was er een nieuwe dominee gevonden en op 25 juli 1819 werd, op voordracht van de consulent, door de kerkeraad met algemene stemmen besloten om de 25- jarige Jan Frederik van Oordt naar Nederlang- broek te beroepen, alwaar hij in oktober 1819 werd bevestigd.

Hoe zag de organisatie van de Hervormde Kerk van Nederlangbroek er rond 1820 uit? De ker- keraad had de leiding binnen de Hervormde Gemeente: de zorg voor de dienst, het chris- telijk onderwijs, toezicht op de kerkelijke tucht of zedelijke handel en wandel van de gemeen- teleden. De vijf leden van de raad kwamen uit wat je zou kunnen noemen 'de gewone bevol- king' voort. Jaarlijks traden een ouderling en een diaken af om plaats te maken voor nieuwe gegadigden die (tot 1868) bij coöptatie werden gekozen of herkozen.

Naast de kerkeraad was er het driehoofdige college van kerkvoogden, dat de kerkelijke eigendommen, inkomsten en uitgaven beheer- de. Eens per twee jaar trad een kerkvoogd af. De kerkvoogden werden gekozen door een zogenaamd college van notabelen dat hiervoor speciaal eens per jaar in een aparte vergadering bijeenkwam. En welke Nederlangbroekers had-

Jan Hendrik baron van Lynden (1765-1854) op een schilderij door C. Kramm uit 1843 (Particuliere collectie; foto Iconographisch Bureau Den Haag)

den er nu zitting in deze beide colleges? Vanaf 1824 zouden 26 jaar lang drie van de vier zetels van het college van notabelen bezet worden door dezelfde aristocraten. Zo zou de in 1824 al 59 jaar oude kasteelheer Jan Hendrik baron van Lynden van Lunenburg, lid van de Raad van State, later lid van de Eerste Kamer en lid van Provinciale Staten van Utrecht, pas in juli 1850, op 85-jarige leeftijd zijn functie als notabel van de Hervormde Gemeente neerleggen. Hetzelfde gold voor de kasteelheer van Hardenbroek, Gijsbert Carel Duco, die het in 1850 op zijn 81ste voor gezien hield. En de derde notabel die meer dan een kwart eeuw in het college zitting zou hebben? Dat was de stichter van de zondagsschool, Jan Antonie Godin van Westrenen, bij zijn aantreden in 1824 met zijn 42 jaren tot de 'jonkies' behorend en sinds 1818 kasteelheer van Leeuwenburg dat hij van zijn vader had geërfd. Na 28 jaar trouwe dienst legde hij in 1852, twee jaar voor zijn dood, op 70-jarige leeftijd zijn functie neer.

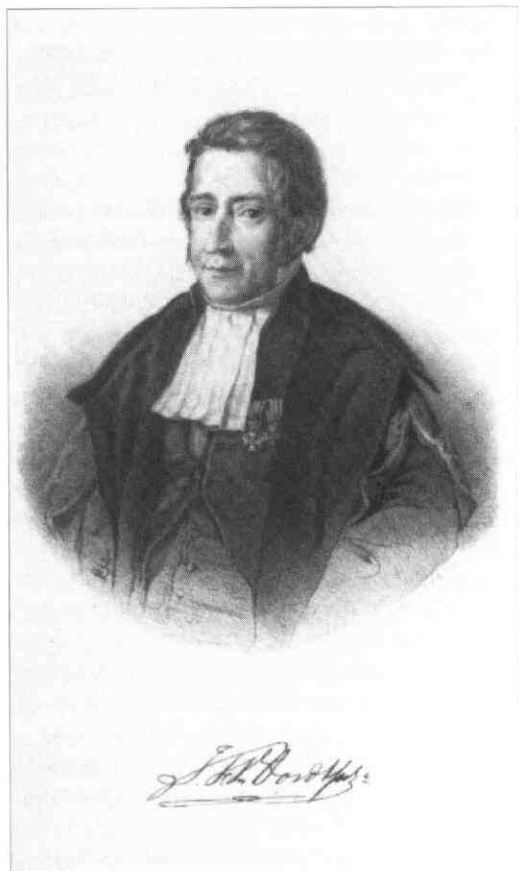
En wie zaten in het college van kerkvoogden?

De kasteelheer van Sandenburg, Gijsbert Carel Cornelis Jan baron van Lynden van Sandenburg, zou van 1824 af 26 jaar kerkvoogd blijven. Naast hem kende het college van kerkvoogden personen die niet voortkwamen uit adellijke geslachten, maar wel langdurig in het burgerlijk bestuur van Langbroek zaten en, gezien het bedrag dat zij aan hoofdelijke omslag betaalden, zeker niet tot de armsten gerekend konden worden¹⁰.

Richtingenstrijd

Ondertussen rommelde het op landelijk vlak in de Nederlandse Hervormde Kerk. Niet zozeer ten aanzien van de organisatie, die met het Algemeen Reglement van 1816 tot in de puntjes geregeld was, maar wel op het inhoudelijk vlak van de kerkelijke leer. Veel bleef in de reglementen ongeschreven. Het was immers de bedoeling dat een ieder zich zoveel mogelijk in deze nieuwe reglementen zou kunnen vinden. Maar een in veler ogen te ruime interpretatie van de kerkregels door bepaalde predikanten en groeperingen had een richtingenstrijd tot gevolg die het kerkelijk leven in de negentiende eeuw zou domineren¹¹. Aan de ene kant stonden de zogenaamde 'rechtzinnigen', zoals deze orthodoxen later genoemd werden. Conservatief als zij waren en wars van de kerkelijke reglementen van 1816, was de vrijheid van interpretatie hen een doorn in het oog. Zij voelden niets voor vrijheid in de leer. Het bracht in hun ogen slechts hel en verdoemenis. Aan de andere kant stonden de zogenaamde 'verlichte', later als 'vrijzinnigen' bestempeld, die gekenmerkt kunnen worden als 'gematigd, tolerant, optimistisch en zelfs oecumenisch als het binnen het protestantisme bleef'¹². Zij waren juist voorstanders van de interpretatievrijheid. Uit deze 'verlichten' zouden predikanten opstaan die zich rond 1831 landelijk formeel zouden groeperen tot de zogenaamde 'Groninger richting', een groep theologen wier theorieën gestoeld waren op de grondslag van humanistisch en vooral dogmaloos christendom, strevend naar een geloofsgemeenschap waarin alle christenen in saamhorigheid zouden kunnen leven. Ook vóór 1831 waren deze predikanten al actief, zij het dat zij niet officieel als 'richting' naar buiten traden. Twee van hen stonden

in Nederlangbroek op de kansel en zouden in de Nederlandse Hervormde Kerk tot de kopstukken van de Groninger richting uitgroeien: Jan Frederik van Oordt en Louis Gerlach Pareau.

Predikant en hoogleraar Jan Frederik van Oordt (1794-1852) op een litho door P.W.M. Trap (Collectie en foto Iconografisch Bureau Den Haag)

Van Oordt (1819-1822)

Jan Frederik van Oordt, in oktober 1819 Nederlangbroeks nieuwe dominee, was in Rotterdam geboren als zoon van een koopman en advocaatsdochter.¹³ Van 1812 tot 1818 studeerde hij in Utrecht waar hij in aanraking kwam met de theorieën van Philip Willem van Heusde (1778-1839) die er hoogleraar in geschiedenis, oudheden, welsprekendheid en Griekse taal was. De nadruk bij Van Heusde lag op het humanistisch christendom. Hij zag de liefde als de grote kracht in de opvoeding en vorming

van mensen, waarbij het onderwijs een samenbindende factor zou moeten zijn. Godsdienstig onderwijs mocht in zijn ogen niet leerstellig zijn. Twee van Van Oordts medestudenten en ook aangesloten bij de vriendenkring rond Van Heusde waren Louis Gerlach Pareau en Herman Gerrit Jacobus van Doesburg. Ook hen komen wij later in Nederlangbroek nog tegen. In de korte en zakelijke notulen van de vergaderingen van de Nederlangbroekse kerkeraad is weinig van Van Oordts opvattingen terug te vinden. Onder zijn voorzitterschap kwam de kerkeraad gemiddeld zes maal per jaar bijeen, waarbij de opkomst van de kerkeraadsleden redelijk goed was. Bekend over Van Oordt is dat hij zeer gezien was om zijn redenaarskunst op de kansel, zijn geestigheid, opgeruimd karakter en pastorale trouw, waar wel aan wordt toegevoegd dat 'het gemis aan sierlijkheid wat betreft de vorm van de preken ruimschoots werd vergoed door de inhoud'¹⁴. Dat Van Oordt tijdens zijn betrekking in Nederlangbroek de denkbeelden van zijn leermeester Van Heusde onder collega's verbreidde, blijkt uit datgene wat bekend is over de Doornse predikant Th. A. Clarisse. Toen deze in 1823 als buitengewoon hoogleraar in Groningen werd benoemd, werd hij beschouwd als 'een volslagen Heusdiaan'(...) Hij was dat geworden door zijn vriend Van Oordt die in die tijd dat zij sedert 1819 in naburige plaatsen predikant waren (...) hem geheel in de geest en de methoden van Van Heusde had ingewijd'¹⁵. En toen Van Oordt in 1823 naar Utrecht beroepen werd, 'baarde het bij sommigen bekommernis, dat iemand die te boek stond voor zoo vrijzinnig in zijne denkbeelden' daar kwam'¹⁶. Van Oordt ontving gedurende zijn predikantschap in Nederlangbroek twee beroepen, naar Goes en naar Edam. Beide wees hij om niet nader genoemde redenen af. Op 19 mei 1822 nam hij het beroep naar Alkmaar aan waarheen hij in september van dat jaar vertrok. Na Alkmaar werd hij in 1823 nog predikant in Utrecht om in 1829 hoogleraar in Groningen te worden.

Oprichting zondagsschool

Ruim een half jaar nadat Jan Frederik van Oordt in oktober 1819 in Nederlangbroek was bevestigd, werd in het dorp een zondagsschool

opgericht. Het woord 'zondagsschool' kent twee betekenissen. De eerste zoals wij die thans kennen: ontstaan vanuit het protestantse Revéil, als een school waar godsdienstonderwijs gegeven wordt aan kinderen van zes tot twaalf jaar oud als voorloper op de catechisatie. Stichter van deze vorm van godsdienstonderwijs was de Engelsman Robert Raikes (1735-1811), die in 1780 in Gloucester scholen opende waar de straatjeugd en in fabrieken werkende kinderen op zondag les kregen in het lezen, waarbij de bijbel als leesboek werd gebruikt. Zondagsscholen naar het voorbeeld van Raikes ontstonden in Nederland rond 1833. In 1865 werd een overkoepelende instantie van zondagsscholen, de Nederlandsche Zondagsschool Vereeniging opgericht.

Eveneens in navolging van Raikes ontstonden eind achttiende, begin negentiende eeuw zondagsscholen van het tweede type: scholen waar één dag per week, op zondag, les in rekenen, schrijven en lezen gegeven werd aan 'volwassenen die door hun werk gedurende de rest van de week niet in staat zijn onderwijs te volgen'¹⁷. Er kon ook een godsdienstig element aanwezig zijn. In dat geval kregen de leerlingen nog enige godsdienstige scholing¹⁸. De zondagsschool in Nederlangbroek kan tot de laatste categorie van zondagsscholen worden gerekend.

De kasteelheer van Leeuwenburg, Jan Antonie Godin van Westrenen, stichtte in het voorjaar van 1820 in Nederlangbroek een school die tot 1916 zou blijven bestaan als 'school op zondag' en waar gratis les gegeven werd in lezen, schrijven en rekenen voor leerlingen boven de vijftien (later daalde die leeftijd tot twaalf) jaar, van alle christelijke gezindten. Hoewel nergens de exacte oprichtingsdatum vermeld staat, kan aangenomen worden dat de school op zondag 7 mei 1820 haar deuren opende. Immers, de schoolopziener schreef voorjaar 1845 in zijn verslag: 'De edelachtbare mr. J. Godin van Westrenen heeft het genoegen gehad het 25-jarig bestaan der zondagsschool te Nederlangbroek te mogen vieren die geheel voor zijn rekening opgericht is en steeds onderhouden wordt'¹⁹. Daarnaast staat in de reglementen op de zondagsschool van 1825 opgetekend, dat in 1821, 1822, 1823 en 1824 op de eerste zondag

in mei prijzen aan leerlingen werden uitgedeeld voor het uit het hoofd opzeggen van gedichten en verzen²⁰. Gezien het feestelijk karakter dat die dag gedurende het gehele bestaan van de school zou hebben, kan aangenomen worden dat de school op de eerste zondag van mei in 1820, te weten 7 mei, geopend is.

Waar moeten we de zondagsschool van Nederlangbroek plaatsen in het wettelijk kader? De schoolopziener rekende de zondagsschool in zijn verslag van 1844 tot het bijzonder onderwijs van de tweede klasse. In 1844 was het de enige zondagsschool in het zogenaamde vierde district. In totaal bestonden er in 1844 in dit vierde district vijf bijzondere scholen van de tweede klasse en zestien openbare lagere scholen, waarvan er ook één in Nederlangbroek stond²¹.

Predikant Van Oordt maakte in de notulen van de kerkeraad geen enkele melding van de oprichting van de zondagsschool. Hij moet er echter nauw bij betrokken zijn geweest. Zo blijkt uit de reglementen dat de onderwijzer op de zondagsschool zijn lesprogramma slechts kon wijzigen na overleg met de heer Godin van Westrenen én de plaatselijke predikant. Ook de te zingen psalmen en gezangen moesten eerst aan de predikant worden voorgelegd. Nadat het klockelui voor aanvang had geklonken, mochten alleen de predikant, de schout (burgemeester), de schoolopziener en de heer Godin van Westrenen nog naar binnen. Godin van Westrenen had het recht iemand de toegang tot de zondagsschool te ontzeggen als hij dat noodzakelijk achtte maar moest daar direct de predikant van in kennis stellen. De betrokkenheid van de predikant bij de zondagsschool kan derhalve groot worden genoemd. Maar stond hij ook ideëel aan de basis? De reglementen voor de zondagsschool in Nederlangbroek stellen dat het onderwijs gegeven diende te worden 'op 'zodanige manier (...) als in Rotterdam en Utrecht op de zondagsschool in gebruik is'²². Al in februari 1816 had het Nederlandsch Zending-Genootschap besloten tot de oprichting van zondagsscholen in Rotterdam²³. Het doel van deze scholen zou zijn 'om op den Zondag menschen van beiderlei kunne gelegenheid te geven om te leeren lezen, ten einde hen tot nuttige leden der zamenleving te vormen en

vooral haar in staat te stellen, het onschatbare Bijbelwoord te lezen'. De school in Rotterdam was een succes en in het onderwijsblad *Nieuwe Bijdragen* werd in 1817 een ieder opgeroepen ook tot een dergelijk initiatief over te gaan: 'Wij tellen onder ons leerlingen van alle christelijke gezindten. Wat zegt gij hiervan? En in der daad, die scholen moeten voor alle gezindten open staan, en alle kwestieuze punten moeten vermijd worden; dienen wij niet allen éénen Heer, één geloof, één doop, ook niet ééne hoop op zaligheid? Wel nu dan! O, mogt elke plaats in Nederland eene Zondagsschool hebben!'

Volgens de door Jan Antonie Godin van Westrenen opgestelde reglementen was de Nederlangbroekse zondagsschool bestemd 'voor lieden vijftien jaren oud, en daarboven, van alle godsdienstige gezindheden, woonachtig in Nederlangbroek, Hardenbroek en Sterkenburg (...) voor de minst onderwezenen om te leren lezen (...) en voor dezulken dewelken kunnen lezen doch daarin nog eenige beschaving behoeven en zich zouden willen oefenen in het schrijven, en rekenen'²⁴.

De beide stichters van de zondagsschool in Leusden: links Willem Hendrik de Beaufort (1775-1829) op een schilderij door J.L. Jonxis en rechts Gijsbert Carel Duco baron van Hardenbroek (1769-1851) op een schilderij door P.C. Wonder (Particuliere collectie; foto Iconografisch Bureau Den Haag)

In 1816, toen de zondagsschool in Rotterdam werd opgericht, studeerde Van Oordt nog in Utrecht. Zijn oom Gabriël van Oordt was in 1797, toen hij predikant in Haarlem was, directeur van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap geworden²⁵. Het is niet denkbeeldig dat Van Oordt, die goede contacten had met zijn oom, via hem in aanraking kwam met de zondagsschool-initiatieven van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap. Dat hij zich aangetrokken voelde tot de doelstelling van dit genootschap blijkt uit het feit dat Van Oordt in 1821, toen hij promoveerde, een groot deel van zijn dissertatie wijdde aan de zending en in 1826, toen hij predikant in Utrecht was, zelf directeur van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap werd²⁶.

Godin van Westrenen

Maar waar blijft Jan Antonie Godin van Westrenen in dit verband? In welk licht moet zijn initiatief worden gezien? Duidelijk is dat hij degene was die de school financierde, maar was hij ook mede-initiator? Kenden Van Oordt en Van Westrenen elkaar al eerder? Jan Antonie Godin van Westrenen studeerde rechten aan de universiteiten van Leiden en Göttingen tussen 1799 en 1806²⁷. Het is mogelijk dat hij daar in aanraking kwam met het werk van de Duitse theologen die ook van invloed waren geweest op de latere 'Groningers' en dat de kasteelheer

sympathie voor dit gedachtengoed ontwikkelde. In bronnen met betrekking tot de Groninger richting is de naam van Jan Antonie Godin van Westrenen door mij echter niet aangetroffen. Was hij dan wellicht mede beïnvloed door aristocratische vrienden? En waarom had hij zijn school opgericht? Is zijn inzet wellicht te verklaren vanuit de beschavingsoffensieven die rond die tijd de kop op staken?

Ook in de gemeente Leusden, niet ver van Langbroek, had het bestuur van het Nederlandsch Bijbelgenootschap drie jaar eerder, in 1816, een zondagsschool opgericht²⁸. Nu was het werk van het Nederlandsch Bijbelgenootschap nauw verbonden met dat van het Nederlandsch Zendeling-Genootschap²⁹. De zondagsschool in Leusden was in 1816 geopend mede dankzij 'de medewerking van Mr. De Beaufort (...) en Mr. Bn. van Hardenbroek', zoals te lezen is in het *Gedenboek van het Nederlandsch Bijbelgenootschap*³⁰. Het kan niet anders of hiermee wordt mr. Willem Hendrik de Beaufort, kerkvoogd te Leusden en wonend op de buitenplaats Den Treek, bedoeld. Deze De Beaufort was in 1796 in het huwelijk getreden met Cornelia Anna Godin van Westrenen, de zuster van onze stichter. En de andere stichter van de zondagsschool in Leusden? Dat was naar alle waarschijnlijkheid Gijsbert Carel Duco baron van Hardenbroek die, tezamen met Jan Antonie Godin van Westrenen, vanaf 1824 een belangrijke plaats in het college van notabelen van de Hervormde gemeente Nederlangbroek innam.

Waarom stichtte Jan Antonie Godin van Westrenen de zondagsschool? Uit de beginjaren van de school zijn hier geen bronnen over voorhanden. Maar op 24 april 1832 schreef de Utrechtse theoloog Jodocus Heringa Elisazn. (1765-1840) aan Jan Antonie Godin van Westrenen, na een bezoek aan hem: 'Met waar genoegen zie ik, hoe U welgeborene voortgaat door middel der Zondagsschool te werken op de Christelijke verlichting en beschaving van menschen, die, zonder uwe zorg, wellicht van den besten zegen des levens zouden verstoken zijn. Hoe velen zijn er nu reeds gedurende de twaalf jaren van het bestaan dier school, door U welgeborene beweldadigd? Deze gedachte moet uw hart verkwikken. Gode

zij dank, die U, met het vermogen, ook de lust geeft, tot dit werk der menschenliefde! Hij zegene het verder! En de kracht dier waarheden en lessen, welke, langs deze weg in het hoofd en hart der kwekelingen der school worden ingeprent, vergezelle U welgeborene bestendig, in het welgevallige, en met velerlei verzoeking en en gevaren omgeven aardsche leven!³¹ De schoolopziener A. van Goudoever sprak op 2 juli 1827 in zijn verslag over de zondagsschool over 'het geven van onderwijs aan meer bejaarde en veronachtzaamde menschen'³². Een jaar later, op 14 april 1828, schreef hij: 'de zondagsschool te Nederlangbroek, welke op kosten van de heer Godin van Westrenen gaande gehouden wordt, werkt zeer nuttig, niet alleen om verwaarloosden te leren lezen en schrijven en rekenen, maar ook om bij zulken die de school verlaten hebben het eenmaal geleerde te onderhouden'. Godin van Westrenen was trots op zijn school, zoals blijkt uit een briefje dat hij in 1841 schreef aan zijn neef Arnoud Jan de Beaufort waarin hij hem toewenste 'dat gij ook eens eene inrichting soortgelijk als de mijne zult daarmstellen: ofschoon met onaangenaamheden verbonden, levert zij gewaarwordingen welke eene wellust voor de ziel geven'³³. Het klikte kennelijk tussen Van Oordt, de predikant van verlichte signatuur, en de aristocraat Godin van Westrenen, die ook in zijn familie initiatieven zag ontspruiten om de minder beoefende medemens met de Bijbel in aanraking te laten komen. De vrucht van hun samenwerking, de school op zondag in Nederlangbroek, zou bijna een eeuw blijven bestaan.

Onderwijs in Nederlangbroek

Behalve de zondagsschool kende Nederlangbroek ook een openbare lagere school. De onderwijzer hiervan gaf tevens les op de zondagsschool. Dankzij de verslagen van de schoolopziener krijgen we een vrij nauwkeurig beeld van de kwaliteiten van de Nederlangbroekse onderwijzers. Pieter Koezijne, vanaf 1817 onderwijzer in het dorp en tevens koster en voorzanger bij de Hervormde Gemeente, wist enige tijd zijn bijbaantje als leraar op de zondagsschool voor de schoolopziener te verzwijgen. Deze schreef in zijn verslag van 5 juli 1821: 'ik had vernomen dat de onderwijzer

zondagsschool hield en men dit voor mij verborgen had gehouden. Nu vernam ik de reden daarvan, dat dit door een heer die daar zijn buitenverblijf heeft, bekostigd en door de predikant mede bestuurd wordt waarvoor de onderwijzer honderd gulden 's jaars was toegelagd³⁴. De schoolopziener besloot niet in te grijpen, zoals hij schreef, 'om den onderwijzer zijn voordeel niet te ontnemen'. Door de jaren heen bleef het gebrek aan kwaliteit van de lessen op de openbare school de opziener zorgen baren. Zo bestempelde hij in 1831 Koezijnsse als 'een braaf man en (hij) neemt zijnen post getrouw waar, maar (hij) is iemand van zeer gewone vermogens en mist de ijver welke vereist wordt om onvermoeid in het verbeteren en uitbreiden van het onderwijs voort te gaan'³⁵. In 1833 behoorde Koezijnsse zijns inziens tot 'de middelmatigen wat kunde en lust betreft'. Koezijnsse zou in maart 1834 onverwachts overlijden. Hij werd opgevolgd door C.A. van Schaik.

Schoolverzuim vormde in de negentiende eeuw een groot probleem. Arme gezinnen konden het geld voor leermiddelen, schoolgeld en kleding niet opbrengen. Daarbij moesten kinderen uit arme gezinnen hun ouders vaak helpen op het land waardoor zij onregelmatig tot geen onderwijs genoten³⁶. Aangezien de zondagsschool in Nederlangbroek gratis was en de lessen maar één dag in de week gedurende een aantal uren gevolgd hoefden te worden in perioden dat er niet op het land werd gewerkt, moet deze school voor de boerengezinnen in Nederlangbroek een welkom alternatief hebben gevormd. Hij werd dan ook goed bezocht. Op de openbare school waren tussen 1819 en 1834 gemiddeld 59 kinderen op school aanwezig op het moment dat de schoolopziener de school bezocht. Vanaf 1827 nam Van Goudoever ook de zondagsschool met regelmaat doch summier in zijn verslagen op en schreef in 1827 dat deze 'blijft bloeien', in 1831 'voortdurig aan het oogmerk voldoet', in 1832 'steeds nuttig werkzaam is' en op 15 april 1833 een totaal van 44 leerlingen telde³⁷. In 1834 waren het er zelfs 54³⁸.

Van Doesburg (1823-1826)

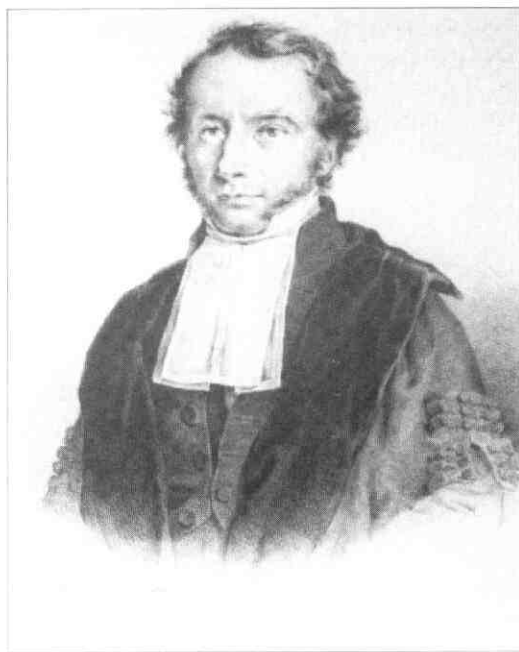
Ondertussen was predikant Van Oordt in september 1822 na drie jaar in Nederlangbroek

gepreekt te hebben, vertrokken naar Alkmaar en zat Nederlangbroek weer zonder predikant. De 22-jarige Herman Gerrit Jacobus van Doesburg, studiegenoot van Van Oordt, werd in zijn plaats door de kerkeraad beroepen³⁹. Over Van Doesburg is aanmerkelijk minder geschreven dan over Van Oordt. Dat zijn religieuze sympathieën overeenkwamen met die van zijn voorganger kan uit het verdere verloop van Van Doesburgs loopbaan worden afgeleid. Ook hij zou namelijk betrokken raken bij de groep van godgeleerden die zich zouden verenigen tot de Groninger richting in 1831. Dat blijkt uit het feit dat Van Doesburgs naam verbonden wordt aan het lidmaatschap van het in 1835 door Van Oordt, Pareau en Hofstede de Groot in het leven geroepen 'Godgeleerd Gezelschap'⁴⁰. Daarnaast was Van Doesburg tevens bestuurder bij het Nederlandsch Zending-Genootschap. Predikant Van Doesburg werd geprezen om zijn 'milddadigheid die hij onbekrompen toonde'⁴¹. Zijn predikantschap in Nederlangbroek verliep probleemloos. Maar ook hij bleef niet lang. Op 15 mei 1826 maakte hij in de kerkeraadsvergadering bekend dat hij een beroep naar Schiedam had aangenomen. Op 17 oktober 1826 vertrok hij. Twaalf dagen later werd uit drie kandidaten Louis Gerlach Pareau met algemene stemmen naar Nederlangbroek beroepen.

Pareau (1827-1830)

Ook Pareau had vanaf 1816 in Utrecht gestudeerd en was gedurende zijn studiejaren een leerling en volgeling van Van Heusde. In 1831 zou hij zich, net als Van Oordt, als hoogleraar aan de Groningse universiteit verbinden met de illustere club van 'Groninger godgeleerden'. Het waren bevriende theologen die zich, nadat zij eerst een aantal jaren in het veld gepredikt hadden, niet thuis voelden in de theologie van die tijd⁴².

Pareau werd op 14 januari 1827 in Nederlangbroek bevestigd. Hij heeft aanmerkelijk minder geschreven dan zijn vriend Van Oordt. Hofstede de Groot sprak in 1866, na Pareau's overlijden: 'men zeide van hem dat hij minder in de boeken danwel in de harten schreef'⁴³. Dat moge ook blijken uit de notulen die hij als voorzitter van de kerkeraad in Nederlangbroek

Predikant en hoogleraar Louis Gerlach Pareau (1800-1866) op een litho door J. Enzing uit 1840 (Collectie en foto Iconografisch Bureau Den Haag)

verzorgde. Hield hij in 1827 nog braaf voor acht en in 1828 voor zes vergaderingen de notulen bij, in 1829 beperkte hij zich tot kwartaal-notulen. Eind augustus 1830 vertrok Pareau uit Nederlangbroek naar Voorburg om in 1831 in Groningen het hoogleraarschap te aanvaarden en zich bij zijn geestverwanten Van Oordt en Hofstede de Groot te voegen.

Einde van de 'verlichting'

In Nederlangbroek is de periode na het vertrek van Pareau, tussen 1830 en 1835, aan te duiden als één van overgang, waarbij met de komst van predikant Eijkman in 1836 een meer rechtzinnige wind in het dorp ging waaien.

Tussen 1819 en 1831 waren predikanten door de kerkeraad op voorspraak van de consulent beroepen. Nu was in die kerkeraad de aristocratie niet vertegenwoordigd. Er is geen bewijs dat de adel tussen 1819 en 1831, de periode dat de 'verlichte' Groningers in Nederlangbroek neerstreken, de consulent souffleerde bij de voordracht van predikanten binnen de kerkeraad. Wat wel uit de notulen spreekt is dat tussen 1819 en 1831 de predikanten zonder pro-

Gijsbert Carel Cornelis Jan baron van Lynden van Sandenburg (1767-1850) (Particuliere collectie; foto Iconografisch Bureau Den Haag)

bleem beroepen werden en de kerkeraad met algemene stemmen voor Van Oordt, Van Doesburg en Pareau gekozen had.

Pas in 1831, toen de Groningers Nederlangbroek al verlaten hadden en Pareau's opvolger, predikant Janssen⁴⁴, in mei 1831 zijn habijt aan de kapstok hing wegens klachten van depressieve aard, is er een duidelijk teken dat de adel wel degelijk probeerde bepaalde predikanten naar voren te schuiven. Zo ontving de kerkeraad een brief van G.C.C.J. baron van Lynden van Sandenburg, lid van het college van notabelen, waarin deze de consulent voorstelt 'om bij den heer Muurling (...) een aanzoek te doen, tot het aannemen der beroeping als predikant dezer gemeente'. Deze Willem Muurling (1805-1882) was een studievriend van Pareau. Muurling zou in 1840 tot hoogleraar in de godgeleerdheid in Groningen worden benoemd en zich vrij snel daarna aansluiten bij Van Oordt, Pareau, Hofstede de Groot en Van Heusde en hun denkbeelden. De baron refereerde aan het feit als zou Muurling in het verleden al een keer door de gemeente benaderd zijn voor een beroep. Zowel de ouderlingen als

de diakenen konden zich hier echter niets van herinneren en besloten dat de eerwaarde predikant Muurling om in aanmerking te komen voor een eventueel beroep, 'eens een predikbeurt in de gemeente behoorde te vervullen'⁴⁵. Of dit inderdaad is gebeurd, is niet bekend. Muurling is in ieder geval niet de opvolger van Janssen geworden. Wat hieruit wel kan worden geconcludeerd, is dat de baron van Lynden van Sandenburg - al sinds 1824 deel uitmakend van het college van notabelen - op zijn minst sympathie voelde voor de predikanten van 'Groningse' signatuur. Zijn invloed en die van andere edelen op de predikantskeuze is er waarschijnlijk altijd al geweest.

De Afscheiding

Nadat Pareau in 1830 was verdwenen, brak een periode aan van vijf jaar waarin de predikanten van Nederlangbroek een wat onduidelijker profiel kenden. Daarnaast werd het dorp tussen 1832 en 1836 bezocht door lekenpredikers uit orthodoxe hoek, de oefenaars, die in dezelfde tijd dat elders in het land de eerste tekenen van de richtingenstrijd binnen de kerk, de Afscheiding, zichtbaar werden, hun boodschap onder de boerenbevolking van Nederlangbroek verspreidden. En die boodschap sloeg aan. In de periode tussen 1836 en 1841 zou de richtingenstrijd die zich in die jaren in Nederland tussen orthodoxen en verlichten voltrok ook haar sporen in de Hervormde Gemeente van Nederlangbroek nalaten. Orthodoxe predikanten roerden zich binnen de Nederlandse Hervormde Kerk. Hun voorbeeld was predikant Hendrik de Cock uit het Groningse Ulrum die zich een rechtzinnig voortrekker toonde in de strijd waarbij uiteindelijk een groep hervormden - veelal afkomstig uit eenvoudige milieus - de Hervormde Kerk verliet. De Cock had grote problemen met de vrijheid die het Algemeen Reglement van 1816 aan predikanten bood en met de 'zwevende en zeer ruime opvattingen van het merendeel der theologen uit het begin der eeuw', zoals hij dat noemde⁴⁶. Daarnaast verzette deze groepering zich tegen het feit dat de leiding van de Nederlandse Hervormde Kerk in 1816 in handen was gekomen van personen die de maatschappelijke toplaag van de bevolking vertegenwoordigden en sympathieën

voor de verlichte theologie koesterden⁴⁷. De Groningse tegenvoeters Van Oordt, Pareau en Hofstede de Groot, exponenten van alles wat de afgescheidenen juist bestreden, zaten inmiddels niet stil. Op 12 oktober 1835 hadden zij in Groningen het 'Godgeleerd Gezelschap' opgericht, een groep van zes, later twaalf, predikanten en een aantal corresponderende leden⁴⁸. De twee bewegingen stonden op gespannen voet met elkaar.

Predikanten die bij de overheid tot afscheiding hadden verzocht, dus daadwerkelijk buiten de Nederlandse Hervormde Kerk wilden treden teneinde hun eigen christelijk afgescheiden gemeente te stichten, mochten nu de Nederlandse Hervormde Kerk verlaten. Consequentie was wel dat het Ministerie van Eredienst de handen van hen aftrok waarmee het van overheidswege verstrekke predikantstractement (salaris) kwam te vervallen⁴⁹. In de omgeving van Nederlangbroek waren inmiddels afgescheiden gemeenten gevormd in Zeist, Scherpenzeel, Renswoude, Leersum, Veenendaal en Rhenen. De Hervormde Gemeente Nederlangbroek zou zich niet afscheiden. De perikelen van de afscheiding zouden er echter wel hun sporen nalaten.

Nederlangbroek kreeg onder predikant Johannes Christiaan Eijkman, die in september 1836 in zijn ambt werd bevestigd, van dichtbij met de invloeden van de afscheiding te maken. Voortekenen van de richtingenstrijd zijn in Nederlangbroek te vinden in het jaar 1832. Van de lokale visboer Willem Schaap wordt vermoed dat hij al in 1832 in Nederlangbroek buiten het kerkverband gepreekt zou hebben. In een brief van 17 oktober 1832 van Abraham Capadose aan Isaac Da Costa, beiden Réveilkopstukken, wordt gesproken over 'een krachtadig bekeerd jongmensch' die 'aan 't oefenen' was gegaan, 'eerst in de plaats zijner woning Nederlangbroek'⁵⁰. 'Oefenaars' waren rondtrekkende lekenpredikers die - agerend tegen de in hun ogen te liberale boodschap van onrechtzinnige predikanten - preekten in huiskamers en schuren. Hiermee voldeden zij aan een behoefte onder de eenvoudige boerenbevolking aan een meer orthodoxe geloofsbeleving⁵¹. Eind 1835 ontving de kerkeraad in Nederlangbroek een brief van deze Willem

Schaap, waarin hij verzocht tezamen met zijn echtgenote van de lijst van lidmaten te worden geschrapt⁵². Bijna twee jaar later, op 5 september 1837, preekte Schaap bij de Nederlangbroeker Willem Doornenbal aan huis⁵³. De oefeningen hadden indruk gemaakt, want op 1 oktober ontving de kerkeraad ook een zogenaamde 'scheidbrief' van Dirk van Arnhem die zich met echtgenote en kinderen wenste af te scheiden⁵⁴.

Intussen was in Nederlangbroek ook Wulfert Floor, wiens invloed als oefenaar in de provincies Utrecht en Gelderland in latere jaren aanzienlijk zou zijn, op het toneel verschenen. Floor was een in 1818 in Sterkenburg geboren boerenzoon en zou als belangrijke spreekbuis van de afgescheiden gemeenten vooral na 1844 zijn boodschap onder de boerenbevolking in het gebied verspreiden. Hij zou de diensten van predikant Eijkman regelmatig hebben bijgewoond. Er wordt wel geschreven dat Eijkman 'een man naar Wulferts hart' was⁵⁵. Het lijkt er echter op dat Eijkmans preken Floor toch te weinig voldoening gaven, want op 20 augustus 1838 sloot Wulfert Floor zich aan bij de afgescheiden gemeente van Hendrik Peter Scholte in Utrecht⁵⁶. De Nederlands Hervormde Kerk was hem te liberaal en hij predikte voort over zonde en genade. Floor sprak vooral voor de armen, de eenvoudige arbeiders en boeren, hetgeen hij gratis deed en waarbij hij het collectegeld aan de armen schonk. Zijn preken - simpel van toon en voor een ieder te begrijpen - waren doorspekt met voorbeelden uit het dagelijks leven.

Voor het overige - als men Eijkmans notulen mag geloven - verliep in de kerkeraadsvergaderingen alles volgens regel, waren kerkeraadsleden redelijk frequent aanwezig, ontstonden in de vergaderingen geen hooglopende conflicten en verliepen de jaarlijkse verkiezingen zonder veel problemen. Hierbij moet echter wel bij worden aangetekend dat Eijkman bijzonder kort en zakelijk notuleerde.

De 'gezangenkwestie'

Nadat Eijkman voor beroepen naar Arnemuiden, Woudsend en Genemuiden had bedankt, nam hij september 1840 een beroep naar Oosterwolde aan⁵⁷. Het zou nog tot maart 1841

Predikant Johannes Christianus Eijkman (1811-1894) op een silhouet-litho door P. Barbiers (Collectie en foto Iconografisch Bureau Den Haag)

duren voordat hij daadwerkelijk vertrok; een halfjaar waarin hij zich nog duidelijk zou profileren.

In januari 1841 traden de ouderling Cornelis Voskuylen en diaken Evert Scherpenzeel conform de reglementen af als leden van de kerkeraad van Nederlangbroek om plaats te maken voor twee nieuw gekozenen, Abraham Smit en Faas Jonkers. Het bleek geen gelukkige wisseling van de wacht. Vlak na hun bevestiging door Eijkman in de kerk ontving het klassikaal bestuur van Wijk een brief op poten, ondertekend door achtenveertig ontevreden inwoners van Nederlangbroek waarin ze protesteerden tegen de komst van de Smit en Jonkers. Zij waren ontstemd omdat de predikant, ondanks het feit dat zij de kerkeraad driemaal hun bezwaren tegen de benoeming van de twee hadden kenbaar gemaakt, toch was overgegaan tot het installeren van de beide heren. Als bezwaar voerden de schrijvers aan dat Smit en Jonkers 'niet kunnen gerekend worden onder de kundigsten, aanzienlijksten en geachtsten in de gemeente en onder dezulken die voorstanders zijn der kerkelijke verordeningen, en er in de

gemeente meer dan genoeg zijn van wie men dat kan zeggen. En dit nog te meer, zoo die benoeming tot stand mag komen, de kerkeraad in het vervolg zoude bestaan uit vijf leden die nimmer te voren in eenige kerkdienst geweest zijn⁵⁸.

Wie waren de ondertekenaars van deze petitie? Een afschrift van de lijst is bewaard gebleven. Hierop treffen we de namen aan van het voltallige college van kerkvoogden, te weten de landbouwers Albert van Heteren en Jochem Overvest en G.C.C.J. baron van Lynden van Sandenburg. Van het college van notabelen hadden twee van de vier leden getekend: G.C.D. baron van Hardenbroek en H. de Vriendt. De namen van de andere twee notabelen, J.A. Godin van Westrenen en J.H. baron van Lynden van Lunenburg komen op het stuk niet voor. Verder tekenden onder anderen de kasteelheer van Sterkenburg, P.A. Hinlopen, timmerman Arie van Merm (oud-ouderling), hoefsmid Cornelis van Brummelen (oud-diacon), arbeider Hendrik Strik, timmerman Johannes Wollewever, landbouwer Gerrit van Lingen en Willem van Deventer, die tuinman op Sandenburg was en zes leden van de familie Van Donselaar, waaronder zich vooral landbouwers bevonden⁵⁹. In een antwoord aan het classikaal bestuur verdedigde Eijkman zijn twee nieuwe kerkeraadsleden fel. Wat betreft de door de ondertekenaars betwijfelde 'kunde' van Jonkers en Smit, daarover beschikten zij in Eijkmans ogen voldoende 'indien men daardoor te verstaan heeft eene regte kennis van de zuivere waarheid des evangeliums, volgens Gods heilig woord en de formulieren van eenigheid, daarop gegrond: zoo vertrouwen wij dat onze nieuw benoemde ouderling en diaken niet twijfelen'. Voor wat betreft het betwiste aanzien van de twee, bracht Eijkman naar voren niet verwacht te hebben 'dat het niet bezitten van dit vereiste eene gegronde zwarigheid tegen de ouderlingen zoude opleveren'. Hij verkoos hen verre boven andere kandidaten die 'hoewel meer aanzienlijk, nogtans in die opzichten mindere achting of onderscheiding waardig zijn'⁶⁰. Eijkman had het niet op de adel, die hij ervan verdacht door middel van dit protest een kerkeraad te willen samenstellen met volledig van hen en voor hen werkende afhankelijke

leden met als einddoel een nieuwe predikant van een lichtere signatuur. Zo sprak hij de wens uit dat 'de aanstaande vacature niet slechts in naam maar ook in daad een vrij beroep blijve' en dat 'zoo min mogelijk van zoodanige personen in de kerkeraad gevonden worden die in hun tijdelijk bestaan van één enkel personaadje afhankelijk zijn' en niet te hopen dat bij het beroepen van een nieuwe predikant de keuze van slechts enkelen, 'dezulken die door hunne aanhoudende afwezigheid van de plaats het minste persoonlijk belang bij die keuze hebben' maar die van de gemeente gevolgd zou worden. Eijkman was hierbij duidelijk ontstemd over het feit dat de kasteelheren, die in de winter hun buitenplaats nog wel eens wilden verruilen voor het leven in de stad, de macht in de kerk naar zich toe probeerden te trekken.

Op 14 januari 1841 werd duidelijk dat de zaak nog lang niet was afgedaan. Op die dag vergaderde de kerkeraad over een brief van het classikaal bestuur van Wijk, waarin werd gevraagd of Smit en Jonkers 'gewoon waren in de openbare godsdienstoefeningen zowel de evangelische gezangen als de psalmen mede te zingen' en of zij dit ook zouden doen teneinde aan te tonen 'dat zij voorstanders zijn van den openbaren godsdienst en geene tegenstrevers der bestaande kerkverordeningen'⁶¹. Wat hier speelde was een fenomeen dat landelijk bekend stond als 'de gezangenkwestie', een religieuze strijd die is terug te voeren naar de Dordtse kerkorde en tekenend was voor de diepgaande tweespalt tussen de orthodoxie en vrijzinnigheid.

Na de kerkhervorming in de zestiende eeuw was in de kerkorde van Dordt bepaald dat in hervormde kerken uitsluitend nog psalmen gezongen mochten worden. Maar onder invloed van de Verlichting had in 1773 een meer 'verlichte' psalmberijming het licht gezien en volgde in 1807 een bundel van gezangen. Een golf van protest volgde tegen de 'onrechtzinnigheid' van deze gezangbundel die men afdeed als mensenwerk, terwijl psalmen door God geschapen waren⁶².

Het verzoek van het classikaal bestuur om de aanstelling van Smit en Jonkers te vernietigen, wees Eijkman dan ook van de hand en hij schreef: 'wij zijn Gode en der Gemeente verantwoordelijk in de besturing van ons ambt, en

wanneer wij alleszins achtungwaardige en volgens God geschikte leden gekozen hebben, dan mogen wij die keuze niet vernietigen, alleen omdat die leden geene gezangen zingen uit gewetensbezwaar⁶³. Maar Smit en Jonkers werd het klaarblijkelijk te heet onder de voeten. Zij dienden begin maart toch hun ontslag in⁶⁴. Eijkman vertrok direct daarna naar zijn nieuwe woonplaats Oosterwolde en de plaatselijke geneesheer Abraham Willem de Wit-Boers en-hoefsmid Nicolaas van Brummelen volgden de afgetreden kerkeradsleden op. Nauwelijks twee weken nadat Smit en Jonkers waren opgestapt, herhaalde de kwestie zich. Eerst werd aan de overtuiging van de nieuwe ouderling De Wit Boers getwijfeld die in de ogen van de klagers wel eens te orthodox kon zijn, want zij schreven 'wat moeten wij van zoo iemand denken, vroeger de evangelische gezangen gezongen te hebben en nu in langen tijd ze niet gebruikt te hebben en nu ziet zoo iemand dat hij het ampt van ouderling zou kunnen bekleden dan door ze weder te zingen'. Daarna waren drie andere kerkeradsleden aan de beurt. Zij werden eveneens beschuldigd van het niet zingen van de gezangen. Op verzoek van de klagers, waaronder kerkvoogd Albert van Heteren en de baron van Hardenbroek, werd door het klassikaal bestuur een onderzoekcommissie naar de geplaagde gemeente gestuurd⁶⁵. De drie verklaarden nooit de gezangen gezongen te hebben 'omdat hier altijd leden in den kerkeraad geweest zijn die ze niet gebruikt hebben en de stukken daaromtrent zijn ons niet voorgehouden voor wij zijn bevestigd' en 'omdat onze leeraar in de eerste plaats voorging, wij zijn dan gevolgd'. Zij hadden inmiddels wel hun leven gebeterd want zij verklaarden gedrieën 'sinds laatstleden zondag' de gezangen op het repertoire genomen te hebben. Nadat de commissie hen uitgebreid had laten beloven dat zij dit ook vooral zouden blijven doen, werden zij in hun functie gehandhaafd⁶⁶. Het is duidelijk dat in de jaren dertig van de negentiende eeuw in het eerst zo rustige Nederlangbroek onder invloed van de landelijke ontwikkelingen en de regionale oefenaars een aantoonbare splitsing in de kerk plaatsvond. Werden tot 1831 de activiteiten van 'verlichte'

predikanten en de aristocratische elite met de macht die zij in de kerk hadden in stilte geaccepteerd, na hun vertrek was er sprake van een openlijke richtingenstrijd. Hierin kwam een groot deel van de aristocratie tegenover de predikant te staan in het gevecht over de gezangen en de samenstelling van de kerkeraad. In feite ging het over de vraag wie in het dorp de religieuze signatuur van de te beroepen predikant mocht bepalen. De aristocratie kreeg hierbij steun van een deel van de 'gewone' bevolking, waarbij aangetekend moet worden dat een aantal van hen hierin zullen hebben meegedaan omdat zij de relatie met hun broodheer niet wilden verstoren. Het is echter zeer goed mogelijk dat een aantal van deze 'gewone' medeondertekenaars dit wel op religieus-inhoudelijke gronden deed. Zo waren twee van hen, Arie van Merm en Cornelis van Donselaar, ook al kerkeraadslid geweest tijdens het predikantschap van Pareau. Het is zeer goed mogelijk dat zij het in dezen daadwerkelijk met de aristocratie eens waren, aangezien zij een vrijzinniger predikant gewoon waren.

De heren van stand hadden duidelijk stelling genomen tegen Eijkman en diens denkbeelden en bleven hun 'verlichte' principes trouw. Vooralsnog hadden zij wat betreft de macht binnen de dorpskerk deze slag gewonnen. Opmerkelijk stil was het echter rond notabel Jan Antonie Godin van Westrenen. Hij komt in dit gedeelte van het verhaal geheel niet voor, hetgeen erop zou kunnen wijzen dat hij zich buiten de discussie hield en zich terughoudend opstelde.

Godsdienst en school

Waren er tekenen van de plaatselijke godsdienstperikelen terug te vinden in het onderwijs in Nederlangbroek? Bij de wet van 1806 was het geven van godsdienstig onderwijs op lagere scholen uitdrukkelijk verboden. De kerken dienden dit zelf buiten de school om te verzorgen. Over godsdienst mocht door de schoolmeester alleen gesproken worden 'voor zover het deszelfs geschied- en zedekundige gedeelte betreft' en de Bijbel mocht niet op de boekenlijst voorkomen: het was geen boek voor kinderen. In het lager onderwijs in de eerste helft van de negentiende eeuw vormde leesonderwijs de

Het in 1874 als openbare lagere school gebouwde pand aan de Brink in Nederlangbroek, waar ook de zondagsschool werd gehouden. (Atlas Streekarchivariaat Kromme-Rijnegebied - Utrechtse Heuvelrug; foto Hans Dirksen 1997)

hoofdmoot. De voorgeschreven boeken waren in protestants-christelijke geest geschreven en doorspekt met een boodschap van deugdzaamheid en vlijt⁶⁷.

Op de openbare school van Nederlangbroek gaf meester C.A. van Schaik, die Pieter Koezijne in 1834 was opgevolgd, naar volle tevredenheid van de schoolopziener les. Deze merkte in zijn verslag over 1836 op in Nederlangbroek 'grote vorderingen in lezen en schrijven' te hebben waargenomen. De keuze van de schoolboeken op de openbare lagere school werd door de schoolopziener zowel onder Koezijne als Van Schaik als 'goed' getypeerd. Hieruit kan opgemaakt worden dat het algemeen goedgekeurde titels betrof⁶⁸.

Het onderwijs op de zondagsschool van Nederlangbroek vond in het gebouw van de openbare lagere school plaats. Aan jongens en meisjes werd gescheiden les gegeven. De lessen begonnen en eindigden met een 'gezag uit de psalmen of evangelische gezangen' waar helaas

weinig variatie in zat want het diende drie maanden achtereen hetzelfde te zijn. De onderwijzer was vrij zelf psalm of gezang uit te kiezen voor zover de predikant het hem niet van te voren had voorgeschreven. Na het aanvangslied begon de les met als leesboek de Bijbel⁶⁹. Duidelijk werd hierbij gebroken met landelijke voorschriften van leesonderwijs dat het gebruik van de Bijbel als leesboek verbood, maar gezien het speciale karakter van deze school zal de schoolopziener het door de vingers hebben gezien.

Het ligt voor de hand dat Eijkman als predikant zijn invloed op de zondagsschool deed gelden. Hij was per slot president en moet in dezen samengewerkt hebben met Jan Antonie Godin van Westrenen. Of er psalmen of gezangen zijn gezongen bij begin van de lessen op zondag is niet bekend maar het is, uitgaande van de religieuze signatuur van Eijkman, redelijk om aan te nemen dat psalmen de voorkeur zullen hebben gekregen. Het is goed mogelijk dat dit onder diens meer vrijzinnige voorgangers anders is geweest. Over de invloed van Jan Antonie Godin van Westrenen op de inhoud van de lessen en eventuele wijzigingen daarin is niets met zekerheid te stellen. Vast staat natuurlijk wel dat hij destijds de reglementen (mede) had opgesteld. Er zijn geen gegevens bekend over leerlingen van andere dan protestantsen huize die in deze periode de school hebben bezocht. Tussen 1835 en 1841 kwam het aantal leerlingen op de openbare lagere school voor het eerst boven de honderd uit: najaar 1837 telde de schoolopziener 73 jongens en 30 meisjes. Maar nog steeds schommelden de cijfers sterk per jaar en per seizoen.

Op de zondagsschool was het aantal leerlingen in deze periode wat teruggevallen, maar ook hier was de registratie niet geheel betrouwbaar. Uit de presentielijsten van de zondagsschool, die deels bewaard zijn gebleven over de periode 1834-1836, valt op te maken dat in het eerste kwartaal van 1836 in totaal 49 leerlingen onderwijs op zondag genoten⁷⁰; najaar 1839 telde de schoolopziener er 34. Over de periode 1840-1841 zijn geen cijfers beschikbaar. Wel kan gezegd worden dat het aantal leerlingen op de zondagsschool, gelet op het aantal leerlingen dat de openbare school volgde, aanzienlijk te

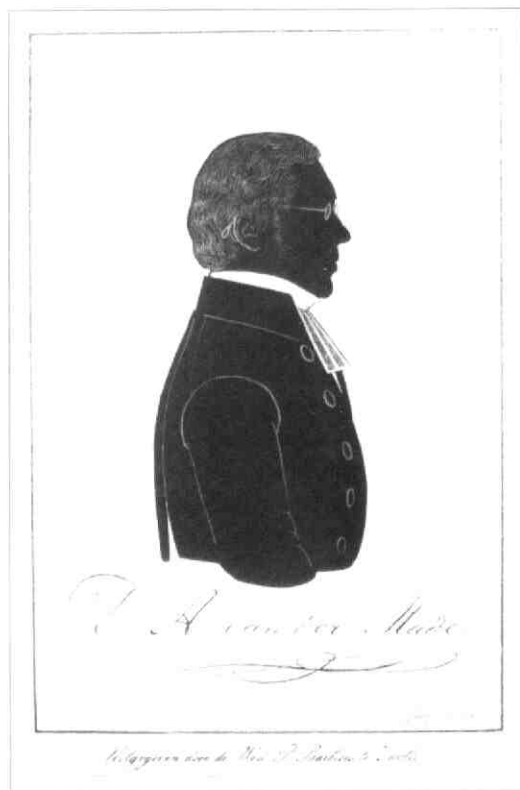
noemen is: de zondagsschool en de openbare lagere school hadden in 1836 zelfs beide evenveel leerlingen.

Dorpspredikant Van der Made (1841-1873)

In de periode van 1841 tot 1873 zou Nederlangbroek een en dezelfde predikant kennen: Adriaan van der Made. Hij is op geen enkele wijze in verband te brengen met de landelijke kerkpolitiek en was een echte dorpspredikant. Tijdens zijn verblijf in Nederlangbroek hebben geen principiële, kerkleer-inhoudelijke conflicten in de kerkeraad gespeeld. Het is of de richtingenstrijd - nog zo fel in het dorp uitgevochten in de jaren voor zijn komst - onder Van der Made langzaam maar zeker uitdoofde. Het is aannemelijk te veronderstellen dat Van der Made gerecruteerd was uit de orthodoxe hoek der predikanten, aangezien hij beroepen werd door dezelfde kerkeraad die, voordat Van

der Made beroepen werd, eerst haar keus op de als rechtzinnige predikanten bekend staande Bernardus Moorrees uit Wijk bij Heusden en Christiaan Daniel Bähler uit Aalst had laten vallen, die beiden voor de eer hadden bedankt. Zien we de eerste jaren na het aantreden van Van der Made de exponenten van predikant Eijkman, zoals Rijk Achterberg, met regelmaat in de kerkeraad herkozen worden en Abraham Smit, wiens omstreden benoeming destijds tot een petitie had geleid, tot tweemaal toe het bijna tot kerkeraadslid schoppen⁷¹, aan het eind van de jaren veertig zouden ook zij die Eijkman bestreden hadden in de kerkeraad te vinden zijn. Zo wisten Jacobus van Vulpen, Gerrit Westbroek en Jochem Overvest, destijds onderkeners van de petitie tegen Smit en Jonkers, een plaats in de kerkeraad te verkrijgen. Tot problemen heeft het niet geleid. De rust was in de dorpskerk weergekeerd. Gedurende de meer dan 30 jaar dat Van der Made aan de Nederlangbroekse kerk verbonden was zouden de religieuze tegenstellingen die de dorpskerk tussen 1836 en 1841 nog hadden beheerst langzaam uitdoven.

Hoe was het inmiddels met de adel? Rond 1850 was de oude generatie kasteelheren in de raad van notabelen en kerkvoogdij vervangen door een nieuwe lichte blauw bloed. Kasteel Sandenburg werd vanaf 1855 bewoond door Constant Theodore van Lynden van Sandenburg, kleinzoon van de in 1850 overleden hoog bejaarde kerkvoogd. Ook hij werd kerkvoogd. Maar het is de vraag of hij daar veel tijd aan heeft kunnen besteden gezien zijn drukke werkzaamheden. Hij was bij zijn aantreden in 1859 nog advocaat, vanaf 1860 lid van Provinciale Staten van Utrecht om in 1866 aan een zeer succesvolle landelijke politieke carrière te beginnen. Hij nam zitting in de Tweede Kamer, waar hij zich, afgevaardigd door het kiesdistrict Arnhem, schaarde aan de anti-revolutionaire zijde. Twee jaar later was hij minister van Hervormde en andere Eerediensten en van 1869 tot 1874 nam hij weer plaats in de banken van de Tweede Kamer. Ook in 1846 was het college van notabelen al met een nieuw lid verblijd: Philip Julius van Zuyl van Nijeveld die sinds 1841 de trotse bezitter was van kasteel Hinderstein. Nadat hij in 1864 kinderloos over-

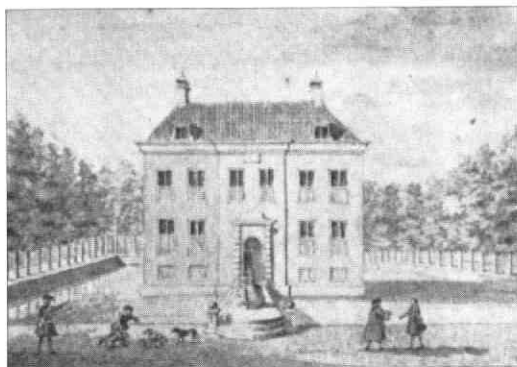
Predikant Dirk Adriaan van der Made (1804-1873) op een silhouet-litho door de Weduwe P. Barbiers (Collectie en foto Iconografisch Bureau Den Haag)

leed, verviel het goed aan zijn neef, eveneens genaamd Philip, die enige jaren deel uit zou maken van de kerkvoogdij en het kasteel in 1881 uiteindelijk verkocht. Ook de kasteelheer van Sterkenburg, K.J.F.C. Kneppelhout, trad in 1852 tot het college van kerkvoogden toe. Naast al deze voornamen heren hield de gewone man nog steeds stand in beide colleges. Maar opgemerkt dient te worden dat ook deze heren behoorden tot een groep die naar verhouding goed tot zeer goed in haar onderhoud kon voorzien⁷².

Testament Godin van Westrenen

Op 19 april 1854, twee jaar nadat Jan Antonie Godin van Westrenen zich uit het college van notabelen had teruggetrokken, overleed de stichter van de zondagsschool op kasteel Leeuwenburg, 72 jaar oud 'na eene ziekte van eenige dagen en een bijkomend verval van krachten'. Hij was ongehuwd gebleven. Zijn neven Pieter de Beaufort en Arnoud Jan van Beeck Calkoen herdachten hem in het rouwbericht dat na het overlijden van hun oom werd verspreid als volgt: 'de laatste jaren zijns leven buiten ambtsbetrekking doorbrengende, was hij steeds aan velen door zijn milddadigheid tot hulp, en eene inrichting door hem daargesteld in de gemeente, waar hij 35 jaren zijne woonplaats gehad heeft, zal van zijne welwillendheid blijven getuigen en zijne nagedachtenis onder ons in zegening doen zijn'⁷³. Het kasteel kwam in handen van neef Joachim Ferdinand de Beaufort, zoon van Jan Antonies zuster Ceetje van Westrenen en Willem Hendrik de Beaufort. Toen Joachim Ferdinand in 1863 overleed, erfde Arnoud Jan, de twee jaar jongere broer van Joachim Ferdinand en kerkvoogd in Leusden, het kasteel. Toen ook hij in 1866 overleed, kwam het uiteindelijk in handen van diens broer Pieter de Beaufort die het in 1876 weer aan zijn zoon zou nalaten.

En de zondagsschool? Jan Antonie Godin van Westrenen was in 1854 overleden maar zijn school zou tot 1916 blijven voortbestaan. In een holografische testament, vier jaar voor zijn dood opgemaakt, had hij zijn wensen neergelegd. Naar aanleiding van dit testament werd in 1856 een overeenkomst getekend waarin deze wensen in een juridisch kader werden gegoten.

Kasteel Leeuwenburg aan de Langbroekerwetering op een tekening naar L.P. Serrurier (Afbeelding uit: J.D.M. Bardet, *Kastelenboek Provincie Utrecht*. Bussum, 1975, 138)

Partijen in dezen waren aan de ene kant de erfgenamen van Godin van Westrenen, vertegenwoordigd door Pieter de Beaufort en Arnoud Jan van Beeck Calkoen, en aan de andere kant het gemeentebestuur van Langbroek in de persoon van de wethouders-kerkvoogden Albert van Heeteren en Gerrit van Donselaar. Vastgelegd werd dat op naam van het gemeentebestuur een bedrag van twintigduizend gulden ingeschreven zou worden in het Grootboek Nationale Schuld. De rente van dit bedrag mocht uitsluitend gebruikt worden ten behoeve van de school op zondag. De doelstelling van de school diende onveranderd te blijven: het op zondag geven van gratis onderwijs in lezen, schrijven en rekenen aan personen van dertien jaar en ouder, zonder onderscheid naar kerkelijke gezindte.

Ook het bestuur van de school werd geregeld. Dit zou voortaan bestaan uit de predikant van de Hervormde Gemeente Nederlangbroek, die president van de zondagsschool was, en de eigenaren van de landgoederen Sandenburg, Lunenburg, Rodestein, Hinderstein, Leeuwenburg, Molenstein, Hardenbroek, Sterkenburg en Groenestein. Deze heren waren tevens toezichthouder. Daarnaast bestond het bestuur uit twee van de mannelijke erfgenamen van de stichter, te weten één uit de familie De Beaufort en één uit de familie Van Beeck Calkoen of hun wettige nakomelingen, en de burgemeester alsmede twee wethouders van de gemeente Langbroek die de verantwoording

kregen over de administratie van de school, waarbij de burgemeester als secretaris was aangewezen⁷⁴. De overeenkomst zou tot 6 december 1915 van kracht blijven.

Kiescolleges

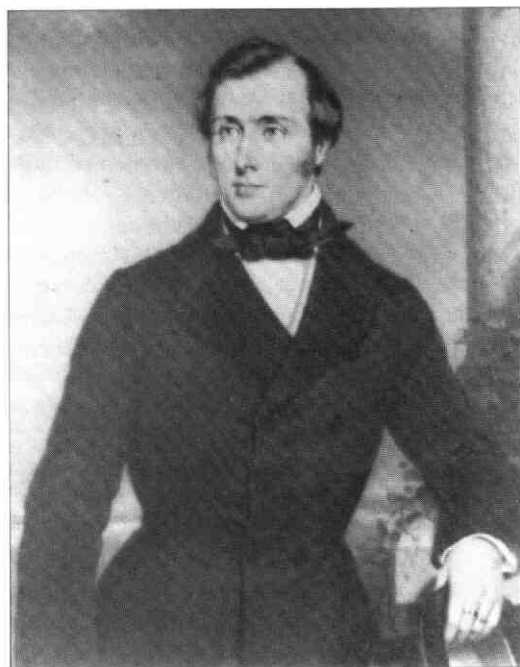
In het jaar 1868 zouden in Nederland en derhalve ook in Nederlangbroek ingrijpende wijzigingen plaatsvinden in de manier waarop predikanten, ouderlingen en diakenen verkozen konden worden. Een nieuw Algemeen Reglement was in 1852 al in werking getreden, waarbij was bepaald dat kerke-raadsleden en predikanten voortaan zouden worden gekozen door een kiescollege⁷⁵. Het duurde evenwel tot eind 1867 voordat de eerste kiescolleges ook daadwerkelijk werden gevormd.

Bekend is dat in den lande het kiescollege vooral door orthodoxen werd gezien als mogelijkheid om eindelijk een kerke-raad en predikanten te kiezen van rechtzinnige signatuur na jaren overheersing door verlichte welgestelden⁷⁶. In Nederlangbroek treffen wij in 1867 echter een kerke-raad aan die al sinds het eind van de jaren dertig een duidelijk orthodoxe kleur bezat. Hadden de verlichte heren der kastelen vóór het aantreden van de rechtzinnige Eijkman nog invloed kunnen uitoefenen op kerke-raad en predikantskeuze, na 1836 was die invloed met de komst van Eijkman voor een groot deel verdwenen, zoals in 1841 maar al te duidelijk was gebleken bij het conflict rond de omstreden kerke-raadsleden Jonkers en Smit en de gezangenkwestie. De komst van het kiescollege in 1867 bood de Nederlangbroekse adel sinds dertig jaar weer een mogelijkheid om rechtstreeks haar invloed op de keuze van kerke-raad en predikant te laten gelden. Zij moesten dan natuurlijk wel tot lid van dat kiescollege verkozen worden.

In de Hervormde Gemeente Nederlangbroek brachten in de lente van 1867 van de 153 stemgerechtigden slechts 68 personen hun stem uit over de vraag of de vorming van een kiescollege gewenst was, waarvan er 61 voor en zeven tegen stemden⁷⁷. Het dorp liep dus niet over van enthousiasme. Het moest een zeventienkoppig college worden, inclusief de vijf kerke-raadsleden. Toen Nederlangbroek vervolgens moest gaan stemmen over de vraag wie er

plaats zouden moeten nemen in het college waren er verschillende stemrondes nodig voor er uitsluitsel was. In de eerste ronde kwamen slechts 85 stemgerechtigden hun stem uitbrengen, de tweede ronde leverde 97 stemgerechtigden op die de moeite hadden genomen en in de laatste ronde werden 101 stemmen uitgebracht. Bij de eerste stemming kwam landbouwer en veehouder Hendrik van Zoest als favoriet uit de bus. Hij zou tot zijn dood in 1896 nog veel van zich laten horen. En de anderen? Rietdekker en ex-ouderling Antonie van Leeuwen, de heer van Hinderstein, Van Zuylen van Nijeveld, hoefsmid en kerkvoogd Nicolaas van Brummen, oud-kerke-raads-lid en winkelier Joachim Quint en oud-diaken en tuinman Willem Hendrik Struvé, bakker Pieter Querngester en oud-ouderling Rijk Achterberg, daggelder, later pachter van de graaf van Lynden van Sandenburg en grootvader van de dichter Gerrit Achterberg, landbouwer en oud-diaken Hendrik van Donselaar, oud-diaken Lammert Mander-sloot en Gijsbert van Donselaar Hzn., kerkvoogd baron van Hardenbroek en Herman Johannes Tijsseling die qua inkomen tot de middenmoot behoorde⁷⁸. Het kiescollege in Nederlangbroek was een feit.

In hoeverre veranderde de samenstelling van de Nederlangbroekse kerke-raad na de invoering van het kiescollege, dat voortaan de kerke-raad zou kiezen en predikanten zou beroepen? Geen van de na 1868 in Nederlangbroek nieuw gekozen kerke-raadsleden had ooit in de kerke-raad een functie bekleed. Ze werden echter gekozen door een kiescollege dat voor een belangrijk deel bestond uit oud-ouderlingen en oud-diakenen: de fakkel werd overgedragen. Slechts éénmaal zou blauw bloed doordringen in de kerke-raad: in 1872 werd graaf Van Zuylen van Nijeveld tot ouderling gekozen, maar hij zou niet verder komen dan één termijn van drie jaar. Het antwoord op de vraag in hoeverre de adel in het nieuwe kiescollege invloed uit kon oefenen op de predikantskeuze, moest nog enkele jaren op zich laten wachten, want predikant Van der Made zat nog immer in het zadel en zou pas in 1873 met emeritaat gaan. Tegelijk met de instelling van het kiescollege in 1868 werden de colleges van notabelen en kerkvoogden samengevoegd tot de commissie

Karel Jan Frederik Cornelis Kneppelhout (1818-1885), afgebeeld door J.C. Hamburger in 1855 (Collectie onbekend; foto Iconografisch Bureau Den Haag)

van beheer, waarvan de leden verkozen werden door de stembevoegde lidmaten. De commissie van beheer maakte de jaarlijkse begroting en de rekening van verantwoording op en regelde alle zaken die te maken hadden met het dagelijks beheer van de kerkelijke eigendommen⁷⁹. In deze commissie bleef, voor zover dat is na te gaan bij gebrek aan zorgvuldige registratie, na 1868 de adel prominent aanwezig: de graaf Van Lynden van Sandenburg, Kneppelhout van Sterkenburg en Van Hardenbroek. Ook de 'gewone man' vinden we er terug, al is ook hier niet te precies te zeggen wie wanneer in de commissie zitting had. Opmerkelijk is wel dat leden van het kiescollege met grote regelmaat in de commissie van beheer te vinden waren en vice versa.

Was er niet te klagen over het kerkbezoek, de belangstelling voor de kerkpolitiek was onder gemeentelieden duidelijk niet groot. Zo moest in 1871 gestemd worden over de vraag of men voortzetting van het kiescollege binnen de gemeente verlangde. Er kwamen slechts achttendertig personen hun stem uitbrengen, waarvan vier tegen en de rest voor continuatie voor een

periode van tien jaar stemde⁸⁰.

Adriaan van der Made nam op zondag 28 september 1873 afscheid van zijn gemeente⁸¹. J. Westrik, predikant te Cothen, nam als consulent zijn taak waar. Op 5 oktober 1873, een week nadat hij zijn afscheidsrede vanaf de kansel had gesproken, was Adriaan van der Made plotseling overleden na bijna 35 jaar predikant van Nederlangbroek te zijn geweest.

Schoolverzuim

Hoe was het inmiddels met de zondagsschool en de openbare lagere school in Nederlangbroek? Wat duidelijk naar voren komt in de periode tussen 1841 en 1857 is dat de kwalitatief zeer goede onderwijzer Van Schaik, die sinds 1834 aan de school verbonden was, in deze periode leed onder het gebrek aan interesse dat bij de ouders bestond om hun kinderen naar de openbare lagere school te sturen. Zo verzochtte de schoolopziener in het voorjaar van 1848 na een bezoek aan Nederlangbroek waarbij hij slechts 52 leerlingen op de openbare lagere school had aangetroffen: 'de ouders stellen niet het minste prijs op het onderwijs hunner kinderen welke zij zoo onregelmatig te school zenden dat het bijna niet mogelijk is om klassikaal onderwijs te geven en goede vorderingen te maken'. Hij had te doen met Van Schaik 'die met tranen in de ogen toegaf er zelf onder gedrukt te gaan dat hij door de anderen zoo tegengewerkt werd'⁸².

In schril contrast hiermee stond het succes van de zondagsschool. Vormde het schoolverzuim op de openbare lagere school een bron van zorg, de zondagsschool 'bleef bij voortduring met lust bezocht'⁸³. In 1847 waren Van Schaiks verrichtingen op de openbare school nog zorgwekkend, terwijl hij op de zondagsschool floreerde, zoals blijkt uit het verslag van de schoolopziener: 'wat de man in andere omstandigheden zou kunnen doen blijkt uit de vorderingen die op de zondagsschool gemaakt worden'⁸⁴. Een jaar later, toen Van Schaik zich weer eens over het schoolverzuim op de openbare school beklaagde en de voortgang van de lessen matig genoemd kon worden, werden op de 'bloeiende' zondagsschool 'snelle vorderingen gemaakt omdat daar allen die toegelaten zijn moeten opkomen'⁸⁵. In het reglement van de

zondagsschool was immers ten aanzien van het verzuim van leerlingen gesteld, dat iemand die driemaal zonder wettige reden afwezig was niet meer mocht terugkomen. Tot de wettige redenen voor verzuim behoorden ziekte en 'alle bedrijf hetwelk in iemands beroep noodzakelijk is'⁸⁶. De school wás er juist voor hen die op de lagere school hadden moeten verzuimen. In het najaar van 1850 telde de schoolopziener op de zondagsschool 50 leerlingen en op de openbare lagere school slechts twee meer⁸⁷. In 1872 woonden gemiddeld 60 leerlingen de lessen op zondag bij⁸⁸.

Prettige bijkomstigheid en stimulans voor de leerlingen op de zondagsschool en hun ouders moet zijn geweest dat eens per jaar, op de eerste zondag in mei, overeenkomstig de wil van de stichter, geldprijzen door leerlingen te verdienen waren. Zo werden bedragen tussen de vier en één gulden uitgereikt aan leerlingen die een aantal psalmen uit de Bijbel al dan niet tezamen met enkele gedichten uit het hoofd konden opzeggen. Het was een feestdag. Zo werd op 6 mei 1841 aan zeventien leerlingen een geldprijs uitgekeerd. Jan Antonie Godin van Westrenen had die dag '55 capittelen en 51 dichtstukjes' te horen gekregen, waarna hij een kopje thee dronk op Leeuwenburg na een, zoals hij na afloop aan zijn neef Arnoud Jan de Beaufort schreef, wat 'merkwaardige' dag⁸⁹. In 1855 werd aan 49 leerlingen in totaal 82 gulden aan prijzengeld uitgekeerd en 1864 aan 62 leerlingen het respectabele bedrag van 133 gulden. Het moet jaarlijks een kleine, maar welkome aanvulling op de huishoudbeurs van de Nederlangbroekse gezinnen hebben betekend.

Openbaar versus bijzonder onderwijs

Wat was er nu binnen Nederlangbroek te zien van de landelijke strijd tussen openbaar en christelijk lager onderwijs? Opvallend feit is dat Jan Antonie Godin van Westrenen in zijn testament nadrukkelijk spreekt over de zondagsschool waar onderwijs gegeven moet worden 'voor het openbaar onderwijs te Nederlangbroek het nuttigst te zijn', terwijl het onderwijs op de zondagsschool elf jaar later, in 1861, door de kerkeraad duidelijk als christelijk werd getypeerd. Zo schreef de kerkeraad dat jaar aan

het classikaal bestuur, naar aanleiding van de vraag hoe het met christelijk onderwijs in het dorp gesteld was, 'dat er sedert vele jaren eene zondagsschool bestaat waarin de Bijbel het hoofdleeboek is en blijven moet, waarin Psalmen en wel doorgaans Evangelische gezangen gebezigd worden ter oefening in het zingen en waarin het geheele onderwijs in Protestantsch Christelijke geest gegeven wordt, welke school ook door kinderen van andere gezindten kan en mag worden bezocht mits zich aan de bestaande verordeningen onderwerpende, gelijk zulks door een zestal rooms katholieke geschiedt'⁹⁰. Daarnaast toonde de kerkeraad geen enkele behoefte om een christelijke dagschool te stichten, want zij schreef in dezelfde brief 'dat er onder zijn ressort geen bijzondere dagschool bestaat en er ook vooralsnog geene redenen bestaan waarom er pogingen zouden worden aangewend om dezelve te verkrijgen of op te rigten. Dat er op de gewone school zelve geen bijzonder godsdienstonderwijs gegeven wordt, maar dat ter vergoeding daarvan de kinderen zoo vroegtijdig mogelijk ter catechisatie genomen worden'⁹¹. Op deze catechisatie kwam een respectabel aantal leerlingen af. Zo werd in 1860 een totaal van 175 catechisanten geteld, in 1863 waren dit er 159, in 1864 een totaal van 165 en in 1872 maar liefst 173. Is het niet bevreemdend dat de Nederlangbroekse kerkeraad geen behoefte had aan een bijzondere school? Zou het zo zijn geweest dat de zondagsschool al in deze behoefte voorzag? Gezien het hoge leerlingaantal van de school op zondag kan zelfs gezegd worden dat er wellicht ouders zijn geweest die hun kinderen eerder naar deze vorm van onderwijs stuurden, dan naar de neutrale lagere school. Hielden de ouders hun kinderen thuis van de openbare school om ze te laten helpen op het land, met in hun achterhoofd dat de zondagsschool er een aantal jaren later was om de kinderen heen te sturen als ze wat ouder waren? Een school waar ook nog christelijk onderwijs werd gegeven, iets wat de openbare lagere school moest nalaten? Een voorkeur voor een bepaalde onderwijzer kan niet van invloed zijn geweest, want op beide scholen gaf dezelfde persoon les. Het was dus de grondslag van de lessen die een belangrijke rol gespeeld kan hebben. Het is

heel goed mogelijk dat de school, in 1819 gesticht uit vrijzinnig oogmerk en in 1854 nog door Godin van Westrenen in zijn testament als 'nuttig voor het openbaar onderwijs' bestempeld, de leemte aan christelijk onderwijs binnen de gemeente is gaan vullen en niet in eerste instantie meer werd gezien als een school op zondag voor hen die door de weeks geen tijd hadden, maar voor hen die in de eerste plaats protestants christelijk onderwijs verlangden, waarbij het feit dat zij geen tijd voor dagelijks onderwijs hadden, bijzaak geworden was.

De periode 1873-1900

Aanmerkelijk korter dan tot nu toe zal ik de periode beschrijven die aanbrak na het overlijden van predikant Van der Made. Het komt erop neer dat vanaf dat moment de adel niets meer in te brengen heeft bij het predikantsberoep. Tussen 1873, het jaar van overlijden van Adriaan van der Made, en 1900 zou de Nederlangbroekse Hervormde Kerk doorlopend in het teken staan van het beroepen van predikanten en daarbij behorende kerkelijke twisten over de gewenste signatuur van de kandidaat. Het beroepen van predikanten was ook een zeer tijdrovende zaak geworden. Tussen 1873 en 1900 zouden zes verschillende predikanten de gemeente dienen, waarbij in de tussenliggende tijd de gemeente in totaal zes jaar bezig zou zijn met beroepwerkzaamheden en tientallen predikanten tevergeefs zou vragen het ambt te aanvaarden. Daarbij werd over alles gestemd: welke predikant gehoord moest worden en óf een predikant wel gehoord moest worden, als hij gehoord werd, welke leden van het kiescollege die taak dan toebedeeld kregen. Als een predikant uiteindelijk gehoord was, dan werd, nadat daar verslag over was uitgebracht door een hoorcommissie, nog gestemd over de vraag of hij al dan niet beroepen moest worden. Alle in de periode tussen 1873 en 1900 in Nederlangbroek beroepen predikanten waren landelijk volkomen onbekend⁹².

De Doleantie

Ook de kasteelheren konden weer, na in Nederlangbroek sinds 1841 buiten spel te hebben gestaan, een rol bij het predikantsberoep gaan spelen. Zij wisten met drie personen in het

kiescollege door te dringen. De rechtzinnige richting in het kiescollege bleef echter de boventoon voeren: de een na de andere orthodoxe predikant werd beroepen. Ondertussen liet de Doleantie, die landelijk rond 1885 speelde, ook in Nederlangbroek zijn sporen na. Dolerenden strenden voor dezelfde zaak als waar veertig jaar eerder de Afscheidenen voor gevochten hadden: voor de orthodoxie en tegen de moderne invloeden in de Nederlandse Hervormde kerk. De kerkeraad in Nederlangbroek bleek in 1889 niet bereid om tegen dolerende gemeenteleden een onderzoek in te stellen, waartoe de tijdelijke predikant Leenmans hen opriep. Een van de weigeraars van dit onderzoek was kerkeraadslid Hendrik van Zoest. De veehouder Van Zoest was in 1868 als eerste in het kiescollege gekozen en zou daarin, tot zijn dood in 1896, een bijzonder actieve rol spelen. Tegenstander van Van Zoest in het kiescollege was in die jaren Willem Hendrik de Beaufort, kasteelheer van Leeuwenburg. De richtingenstrijd werd belichaamd in deze twee mannen met Van Zoest als vertegenwoordiger van de orthodoxe visie en Willem Hendrik de Beaufort tegenover hem, waarbij de Beaufort, immer vragend of een te beroepen predikant gewend was om gezangen te zingen en zo niet, driftig tegen het beroep stemde, doorlopend aan het kortste eind trok. Het moet zuur geweest zijn voor de aristocraten om een dermate mondige en zelfbewuste boerenbevolking tegenover zich te treffen die zich met succes wist te handhaven op de sleutelposten binnen de dorpskerk. Want had de adel in 1820 niet een school gesticht om die bevolking van onderwijs te voorzien en hen in de Bijbel te leren lezen? Dezelfde bevolking richtte zich nu, nadat de school zestig jaar uitstekend had gefunctioneerd, tegen hen. In feite was er sprake van een soort kerkelijke 'klassestrijd', waarbij de invloed van de landadel langzaam maar zeker verminderde. In 1896 overleed Hendrik van Zoest. Naar alle waarschijnlijkheid leerde hij ooit lezen en schrijven op de Zondagsschool. Vier jaar daarna stierf zijn adellijke tegenspeler Willem Hendrik de Beaufort.

Het einde van de zondagsschool

In de strijd tegen het schoolverzuim werd op 20

maart 1900 de Wet op de Leerplicht van kracht, waarbij ouders verplicht werden hun kinderen vanaf het zevende jaar naar de lagere school te sturen, waar het kind gedurende zes jaar de klassen moest doorlopen. Kinderen die werkzaamheden voor bedrijven in de landbouw, tuinbouw of veehouderij moesten verrichten, mochten maximaal zes weken verzuimen⁹³. Op de openbare lagere school van Nederlangbroek waren de gevolgen van de invoering van de leerplichtwet duidelijk te zien: het aantal leerlingen op de school steeg naar ongeveer 125 per jaar.

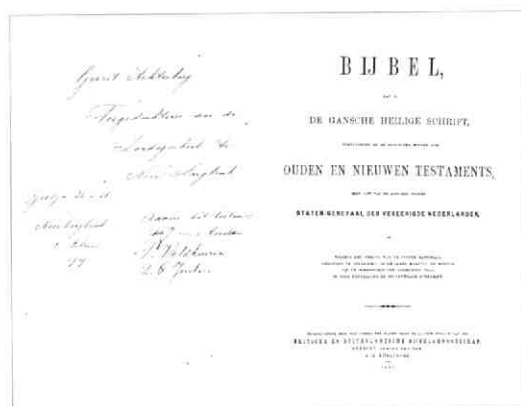
Sinds 1887 was de subsidiëring van het bijzonder onderwijs langzaam maar zeker ter hand genomen, waarmee de weg was vrijgemaakt voor de oprichting van bijzondere scholen op grote schaal. Maar in Nederlangbroek zou ook in de periode tussen 1900 en 1916 nog geen christelijke lagere dagschool worden opgericht. De enige twee scholen die het dorp rijk was, waren de openbare lagere school en de zondagsschool. In 1916 zou echter de zondagsschool, in zekere zin de Nederlangbroekse variant op het christelijk lager onderwijs, verdwijnen. De opheffing had voor een belangrijk deel te maken met een uitvloeisel van de wet op het lager onderwijs en de leerplichtwet: de regeling van het herhalingsonderwijs. In Langbroek werd in augustus 1902 namelijk een verordening vastgesteld waarbij het herhalingsonderwijs op de openbare scholen werd geregeld. Herhalingsonderwijs was bestemd voor kinderen van dertien jaar en ouder die lager onderwijs hadden genoten maar enige herhaling van de leerstof behoefden. Leerlingen die de lagere school niet hadden bezocht konden, in speciale gevallen, ook tot deze vorm van onderwijs worden toegelaten. De leerstof was over drie jaar verdeeld, waarbij gedurende een aantal maanden per jaar, twee middagen in de week, door de onderwijzer van de openbare lagere school onderwijs werd gegeven in lezen, schrijven en rekenen. In tegenstelling tot de rest van de gemeente, werd in Nederlangbroek het herhalingsonderwijs op de openbare lagere school in de eerste jaren na de invoering slechts door een handvol leerlingen gevolgd; in 1916 was dit aantal gegroeid tot zestien leerlingen, te weten acht jongens en

acht meisjes⁹⁴. Het is jammer dat het leerlingaantal van de zondagsschool over de periode 1900-1916 onbekend is. Het zou interessant zijn deze cijfers met elkaar te vergelijken aangezien beide onderwijsvormen gedurende veertien jaar in het dorp naast elkaar bestaan hebben.

Jan Antonie Godin van Westrenen had in zijn testament in 1850 bepaald dat de zondagsschool alleen dan opgeheven kon worden als er gedurende zes jaar 'ter beoordeling van het bestuur geen genoegzaam gebruik van dezelve werd gemaakt'⁹⁵. Op 16 oktober 1913 was het blijkbaar zo ver, want toen werd in een bestuursvergadering tot opheffing van de school besloten. Aangenomen kan worden dat in 1913 het aantal leerlingen op de zondagsschool sterk was gedaald, omdat alle kinderen in het dorp in de voorafgaande jaren verplicht werden onderwijs te volgen op de openbare lagere school. Het van gemeentewege geregelde verplichte herhalingsonderwijs deed de school op zondag uiteindelijk de das om⁹⁶. Bij notariële akte werden de gelden van de zondagsschool verdeeld tussen de gemeenten Driebergen (bijna vierduizend gulden), waar Sterkenburg onder viel, en Langbroek (ruim zestienduizend gulden), waar Nederlangbroek toe behoorde. Hierbij werd aangetekend dat de gelden zoveel mogelijk aan onderwijs besteed dienden te worden. Daarnaast werd aan de Nederlandse Hervormde Kerk van Nederlangbroek tienduizend gulden geschonken, waarbij bepaald werd dat de rente op dit bedrag aangewend diende te worden voor godsdienstonderwijs in de vorm van lidmatencatechisatie of zondagsschool. Op 6 december 1915 was de zondagsschool definitief ter ziele⁹⁷. Op drie jaar na had hij een eeuw bestaan.

Zes jaar later zou in Langbroek de eerste christelijke lagere school worden geopend. Had het onderwijs op de zondagsschool onder invloed van de predikanten Van Oordt, Van Doesburg en Pareau tussen 1820 en 1830 nog vrijzinnige trekken gehad, na 1836 zullen die zeker verdwenen zijn. De school heeft in de loop van de negentiende eeuw steeds meer de behoefte aan christelijk lager onderwijs in het dorp vervuld. Was de zondagsschool er niet geweest, dan was in Nederlangbroek wellicht al veel eerder dan

in 1922 een christelijke lagere dagschool opgericht. Want Nederlangbroek zonder christelijk onderwijs, dat is ondenkbaar. Kort na de sluiting van de school op zondag zou er in Nederlangbroek een zondagsschool van het inmiddels klassieke type gesticht worden, waar de kinderen uitsluitend zingen en bijbelse geschiedenis werd bijgebracht. Helaas weten wij over de beginjaren van dit type zondagsschool in Nederlangbroek bijna niets. Zij moet al voor 1919 zijn opgericht, want het is bekend dat de jonge Gerrit Achterberg op 6 februari van dat jaar de zondagsschool verliet en als afscheidscadeau een Bijbel zonder plaatjes cadeau kreeg⁹⁸.

De aan Gerrit Achterberg bij zijn afscheid van de zondagsschool geschonken Bijbel (Afbeelding uit: D. Wolthers e.a., *Schrijvers Prentenboek Gerrit Achterberg*. Den Haag/Amsterdam, 1981, 4)

Drs. A. Ettekoven studeerde nieuwe geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam en volgde daarna de Archiefschool in Den Haag. Zij is thans werkzaam bij de afdeling Bronverwerking en Toezicht van het Algemeen Rijksarchief in Den Haag.

NOTEN

* Dit artikel is gebaseerd op de onuitgegeven doctoraalscriptie van de auteur en is grotendeels gelijk aan de op 24-1-1996 voor de Historische Kring gehouden lezing in het Hervormd Centrum in Nederlangbroek.

1. Hazeu, W., *Gerrit Achterberg. Een biografie*. Amsterdam, 1989¹, 26-27.
2. Doornbal, J.T., *Leven en werk van Wulfert Floor*. Houten, 1988, 14.
3. Hazeu, 36.
4. Rijksarchief in Utrecht (RAU), Archieven van de Hervormde Classes Utrecht, Amersfoort en (Rhenen-)Wijk 1619-1951 (Classis Wijk), inv.nr. 121.
5. Ginkel-Meester, Van, S. en M. Kooiman, *Langbroek. Geschiedenis en architectuur*. Zeist, 1990, 25.
6. Hazeu, 25.
7. Kok, De, J.A., *Nederland op de breuklijn Rome-reformatie. Numerieke aspecten van protestantisering en katholieke herleving in de Noordelijke Nederlanden. 1580-1880*. z.pl., z.d., 341.
8. Hagedoorn, J. (red.), *Het land van de zeven tuinen. Zuid-oost Utrecht in perspectief*. Utrecht, 1990, 71.
9. RAU, Archieven van de hervormde gemeenten Driebergen 1674-1967 en Nederlangbroek 1640-1967 (Hervormde Gemeente Nederlangbroek), inv.nr. 3.
10. Ettekoven, A., *De hervormde gemeente Nederlangbroek 1819-1916. De school op zondag en de strijd tussen orthodoxie en vrijzinnigheid*. Amsterdam, 1995 (onuitgegeven doctoraalscriptie geschiedenis), 15-16.
11. Rasker, A.J., *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Geschiedenis, theologische ontwikkelingen en de verhouding tot haar zusterkerken in de negentiende en twintigste eeuw*. Kampen, 1986, 29.
12. Dekker, C., *Gereformeerd en Evangelisch. Ontstaan en geschiedenis van de Buddinggemeente te Goes en haar plaats in het Nederlandse Protestantisme in de periode 1839-1881*. Kampen, 1992, 16.
13. Ettekoven, 8.
14. Nauta, D. (red.), *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandsch Protestantisme. Deel 1*. Kampen, 1978, 230.
15. Vree, J., *De Groninger godgeleerden. De oorsprong en de eerste periode van hun optreden (1820-1843)*. Kampen, 1984, 45.
16. Vree, 71.
17. Knippenberg, H., *Deelname aan het Lager Onderwijs in Nederland gedurende de negentiende eeuw. Een analyse van de landelijke ontwikkeling en van de regionale verschillen*. Den Haag, 1986, 96.
18. Petersen, Van, J.W., *De Lange Schoolweg. Een rondgang door onderwijs geschiedenis van de Liemers en Doesburg*. Zutphen, 1984, 175.
19. RAU, Archieven Schoolbesturen in de provincie 1801-1857 (Schoolbesturen), inv.nr. 104.
20. RAU, Archief van de zondagsschool te Nederlangbroek 1825-1889 (Zondagsschool Nederlangbroek), inv.nr. 3.
21. RAU, Schoolbesturen, inv.nr. 104.
22. RAU, Zondagsschool Nederlangbroek, inv.nr. 3.
23. 'Kort bericht van de Zondagsschool te Rotterdam, be-

- treffende derzelver oprigting, voortgang, bloei en
uitzigten. Briefsgewijze meegedeeld'. In: *Nieuwe
Bijdragen* 1817, 759 en 766.
24. RAU, Zondagsschool Nederlangbroek, inv.nr. 3.
 25. Vree, 208.
 26. Idem, 209.
 27. RAU, Archief van de familie De Beaufort 1556-1976
(De Beaufort), inv.nr. 1354.
 28. Gronemeijer, C.F., *Gedenkboek van het Nederlandsch
Bijbelgenootschap 1814-1914*. Amsterdam, 1914, 112.
 29. Vree, 217.
 30. Gronemeijer, 113.
 31. RAU, De Beaufort, inv.nr. 1344.
 32. RAU, Schoolbesturen, inv.nr. 104.
 33. RAU, De Beaufort, inv.nr. 654.
 34. RAU, Schoolbesturen, inv.nr. 104.
 35. Idem.
 36. Knippenberg, 21.
 37. RAU, Schoolbesturen, inv.nr. 104.
 38. RAU, Zondagsschool Nederlangbroek, inv.nr. 13.
 39. *Biographisch Woordenboek van Protestantsche God-
geleerden in Nederland*. Deel 2, 520-521.
 40. *Biografisch Lexicon voor de geschiedenis van het
Nederlandsch Protestantisme*. Deel 1, 230.
 41. *Biographisch Woordenboek*. Deel 2, 521.
 42. Idem. Deel 5, 448-449.
 43. Vree, 131.
 44. Ettekoven, 12. Het betreft I.J.F. Janssen, de latere
conservator van het Museum van Oudheden in Leiden
en tussen 1842-1845 als eerste archeoloog actief bij
opgravingen naar het vroegmiddeleeuwse Dorestad in
Wijk bij Duurstede.
 45. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.3,
28-5-1831.
 46. Rasker, 60.
 47. Lipschits, I., *De protestants-christelijke stroming tot
1940*. Deventer, 1977, 19.
 48. Vree, 13.
 49. Kruithof, B., *Zonde en deugd in domineesland. Neder-
landse protestanten en problemen van opvoeding,
zeventiende tot twintigste eeuw*. Amsterdam, 1990,
118.
 50. Smits, C., *De afscheiding van 1834*. Deel 4 (provincie
Utrecht). Dordrecht, 1980, 122-123.
 51. Algra, H., *Het wonder van de 19e eeuw. Van vrije
kerken en kleine luyden*. Franeker, 1979°, 96-99.
 52. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
3, 29-11-1835.
 53. Smits, 123 noot 20.
 54. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
3, 1-10-1837.
 55. Hazeu, 37.
 56. *Biographisch Lexicon*. Deel 3, 122.
 57. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
3., 4-5-1839, 16-2-1840, 27-3-1840 en 19-7-1840.
 58. RAU, Classis Wijk, inv.nr. 95.
 59. Idem.
 60. Idem, 4-1-1841.
 61. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
3.
 62. Rasker, 38.
 63. RAU, Classis Wijk, inv.nr. 95, 10-2-1841.
 64. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
3, 2-3-1841.
 65. RAU, Classis Wijk, inv.nr. 95, 15-3-1841 en 18-3-
1841.
 66. Idem, 23-3-1841.
 67. Boekholt, P.Th.T.M. en E.P. de Booy, *Geschiedenis
van de school in Nederland vanaf de middeleeuwen tot
aan de huidige tijd*. Assen-Maastricht, 1987, 99 en
104.
 68. RAU, Schoolbesturen, inv.nr. 104.
 69. RAU, Zondagsschool Nederlangbroek, inv.nr. 3.
 70. Idem, inv.nr. 13.
 71. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
3, 7-12-1843 en 12-12-1844.
 72. Ettekoven, 40.
 73. RAU, De Beaufort, inv.nr. 1349.
 74. Idem, inv.nr. 1348 en 1353.
 75. Rasker, 157.
 76. Lipschits, 21.
 77. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
4, 11-3-1867.
 78. Idem, 14-11-1867.
 79. Idem, inv.nr. 65.
 80. Idem, inv.nr. 4, 13-4-1871.
 81. Ettekoven, 42-43.
 82. RAU, Schoolbesturen, inv.nr. 104.
 83. Idem, verslag over 1842.
 84. Idem, verslag over 1847.
 85. Idem, verslag over 1848.
 86. RAU, Zondagsschool Nederlangbroek, inv.nr. 3.
 87. RAU, Schoolbesturen, inv.nr. 104, verslag najaar
1850.
 88. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
4, 9-5-1872.
 89. RAU, De Beaufort, inv.nr. 654.
 90. RAU, Hervormde Gemeente Nederlangbroek, inv.nr.
4, 20-10-1861.
 91. Idem, 17-4-1860.
 92. Ettekoven, 48-55.
 93. Knippenberg, 54.
 94. Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse
Heuvelrug (SAKRUH), Archief van de gemeente
Langbroek 1811-1949 (Gemeente langbroek), inv.nr.
1073.
 95. RAU, De Beaufort, inv.nr. 1353.
 96. SAKRUH, Gemeente Langbroek, inv.nr. 1072, 5-3-
1915.
 97. Idem, 6-12-1915.
 98. Hazeu, 65.

Opgravingsproject Houten-Vinex

Met de start van de opgraving begin juni 1997 is een nieuwe fase in het onderzoek naar de archeologische overblijfselen in Houten-Vinex een feit geworden.

De opgravingen worden uitgevoerd door de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), die zorg draagt voor een veldploeg, vondstverwerkers en specialisten die het onderzoek uitvoeren.

Subsidies van de gemeente Houten en Ballast Nedam geven het project financiële draagkracht. Het onderzoek in Houten is opgenomen in het Limesproject. In het kader van dit project wordt onderzoek verricht op bedreigde terreinen waar wetenschappelijk belangrijke overblijfselen uit de Romeinse tijd worden vermoed. Het Limesproject richt zich specifiek op de noordgrens van het Romeinse rijk, de Limes. Deze grens bestond in Nederland gedurende de Romeinse tijd uit de Nederrijn, de Kromme Rijn en de Oude Rijn.

Binnen het Limesproject worden de opgravingsmethoden en de gegevensverwerking van de verschillende opgravingen op elkaar afgestemd, zodat goede en snelle gegevensverwerking en -vergelijking tussen de verschillende objecten kan plaatsvinden.

Gezien de nabijheid van de Romeinse rijksgrens (Kromme Rijn) en de te verwachten Romeinse bewoningsresten op de terreinen van project Houten-Vinex lijkt het Limesproject een onderzoekskader te kunnen bieden waar het project Houten-Vinex goed in past.

Het daadwerkelijke onderzoek in Houten-Vinex bevindt zich nog in een pril stadium. Voorafgaand aan eventuele grootschalige opgravingen op de bedreigde terreinen wordt eerst middels de aanleg van proefsleuven getracht inzicht te krijgen in de aard, de gaafheid en het wetenschappelijk belang van aanwezige archeologische overblijfselen. Van de te onderzoeken terreinen (genummerd: 21, 8, A en 24, gelegen nabij de Binnenweg) leveren de eerste twee reeds belangrijke resultaten en inzichten op.

Op terrein 21 zijn sporen uit de late IJzertijd, Romeinse tijd en vroege Middeleeuwen ontdekt. Enige kuilen met ijzertijdaardewerk vormen de

vroegste aanwijzing voor menselijke aanwezigheid op dit terrein. De Romeinse periode is sterker vertegenwoordigd. Klusters en rijen paalspooren vormen de restanten van enige gebouwen uit die periode. De gebouwen stonden op een hooggelegen kop in de omgeving, centraal op terrein 21. In de nabije omgeving van de huisplattegronden zijn tevens afvalkuilen, een brede greppel en twee waterputten aangetroffen. Eén van die waterputten dateert uit de overgangsfase van de Romeinse tijd naar de vroege Middeleeuwen. Over deze periode, die loopt van de derde tot en met de vijfde eeuw, is slechts weinig bekend. Mogelijk stammen één of meerdere van de gebouwen eveneens uit deze periode. Terrein 21 lijkt een unieke kans te bieden om bewoningscontinuïteit van de Romeinse tijd tot in de Middeleeuwen vast te stellen.

Het vooronderzoek op terrein 8 is geheel voltooid. Uit de haaks op elkaar aangelegde proefsleuven is duidelijk geworden dat zich op de hoge kop in het terrein gedurende de Romeinse tijd een kleine nederzetting bevond, bevolkt door inheemse boeren. Behalve delen van drie huisplattegronden en allerlei kuilen, is op verschillende plaatsen een brede greppel aangesneden die vermoedelijk de begrenzing van de nederzetting vormde. Ten westen en zuiden van de nederzetting, waar het terrein afloopt in de richting van een geul, zijn aanwijzingen aangetroffen voor een grafveld. Mogelijk zijn hier delen van twee of drie kringgreppels opgegraven. Deze aanwijzingen alleen zijn echter niet voldoende om direct te concluderen dat hier een grafveld heeft gelegen. Het voorlopig ontbreken van echte graven en de ogenschijnlijk grote afstand tussen de verschillende kringgreppels zijn argumenten die tegen de aanwezigheid van een grafveld spreken. Om meer duidelijkheid te krijgen moeten op terrein 8 nog enige grote werkputten worden aangelegd.

Mocht blijken dat er op terrein 8 wel een grafveld ligt, dan lijkt hier de mogelijkheid te liggen een nederzetting met bijbehorend grafveld volledig op te graven.

Het proefonderzoek is nu afgerond op terrein A en 8 en de opgraving is daar van start gegaan. Vanaf half september is daarnaast het onderzoek op terrein 21 hervat door een tweede opgravingsploeg. (ROB)

Priorij Gods Werkhof.

Is er nog toekomst voor een jong monument?

Saskia van Ginkel-Meester

De priorij, een door veel groen omgeven en tamelijk geïsoleerd gelegen complex aan de Hollende Wagenweg te Werkhoven, is in 1959 gebouwd in opdracht van de Monialen Augustinessen. Het is ontworpen door de Brummense architect Jan Drummen in samenwerking met P. Vos. De uitvoering was in handen van aannemer A. van Tol. Op 25 januari 1959 werd de eerste steen gelegd. Een jaar later, op 10 januari 1960, vond de inwijding plaats door kardinaal Alfrink.

Priorij Gods Werkhof, Hollende Wagenweg 20 te Werkhoven (foto juli 1985)

Voorgeschiedenis

De orde van de Monialen Augustinessen, de beschouwende tak van de Augustijnen, is in 1938 opgericht¹. De feitelijke realisering vond in verband met de oorlog pas in 1946 plaats. Aanvankelijk had de orde onderdak gevonden in een herenhuis met tuin aan de Kerkstraat in Maarssen. Dit slotklooster, 'St. Joseph' genaamd, voldeed niet echt en men besloot tot nieuwbouw elders. Men wenste een licht en ruim gebouw dat echter naar de buitenwereld toe gesloten moest zijn gezien het contemplatieve karakter van de orde. Om zich een idee te vormen bezocht men verschillende kerken en kloosters. Vooral de kerk van de parochie van 'O.L.V. van Fatima' in Brunssum van de architect Jan Drummen sprak zeer aan. Nadat de orde in 1953 een groot stuk grond in Werkho-

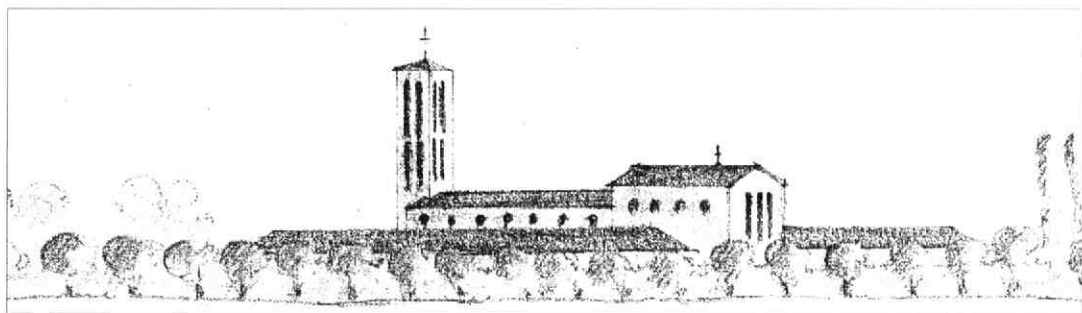

Slotklooster 'St. Joseph' te Maarssen

ven door schenking ter beschikking had gekregen, werd aan Jan Drummen de opdracht verleend om een kloostercomplex te ontwerpen. Historisch gezien is het een belangrijk gebouw omdat het als laatste slotklooster in Nederland is gebouwd vóór het Vaticaans Concilie van 1963. Tijdens dit concilie werden de bepalingen betreffende het 'slot', zoals vermeld in het kerkelijk wetboek, herzien. Dientengevolge zijn alle hekken en tralies die de zusters van de buitenwereld afzonderden weggenomen. Bovendien is het klooster het enige Monialen Augustinessenklooster in Noordwest-Europa.

Oorspronkelijke opzet

In zijn oorspronkelijke opzet had het kloostergebouw, afgestemd op bewoning door achttien zusters, een rechthoekige plattegrond. Het geheel is gegroepeerd rond twee binnenhoven met de kapel als middelpunt. Links van de kapel is de kleine binnenhof met de privé-vertrekken van de zusters, kleine slaapcellen van slechts 3 x 3 meter en rechts de grote binnenhof. Hier is in 1964 een zaal ingebouwd, die gebruikt wordt voor samenkomsten en dergelijke. Rond deze binnenhof liggen onder andere kantoren, keuken en refter (eetzaal). In verband met het toenemend aantal gasten zijn in 1968 twee vleugels aan de achterzijde aangebouwd. In de linkervleugel werden slaapvertrekken

Fragment van het bouwplan uit 1958 door architect Jan Brummen (Gemeente Bunnik, Archief gemeente Werkhoven 1811-1964, inv. nr. 1096)

ondergebracht en in de rechter werkruimten en een atelier.

Het gehele gebouw is gelijkvloers en voorzien van een gedrukt pannen schilddak. Een uitzondering hierop vormt de bibliotheek. Hierboven is een etage die aansluit op de hoge kapel. Het hoogste punt wordt gevormd door de open klokkentoren. De naar de weg toegerichte voorgevel heeft een gesloten karakter met uitzondering van de vensters aan weerszijden van de hoofdingang en de ingang naar de dagkappel, waar zich kantoren en ontvangstruimten bevinden. Rechts en links is een muur met een poortdoorgang aangebracht die de toegang tot de omringende tuin van de buitenwereld moest afsluiten. De zijgevels en de achtergevel hebben een meer open karakter en bieden uitzicht op boomgaarden en een grote tuin. De vertrekken hier zijn voorzien van grote rondboogvensters met stalen kozijnen en sponningen.

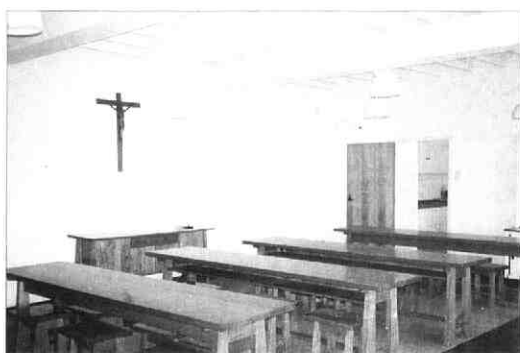
Interieur

Kenmerkend is het heldere witte interieur. Wat betreft de oorspronkelijke inrichting van de kapel en de rest van het klooster is de inbreng van zuster Theofoor zeer groot geweest². Behalve veel ander meubilair heeft zij ook de 36 koorbanken van Afrikaans afzelia-hout en het grote wandkleed in de kapel ontworpen. Daarnaast bevinden zich in het klooster diverse schilderijen van haar hand.

De kapel bestaat uit twee gedeelten, een deel waar de koorbanken van de zusters staan en een hoger gelegen deel waar zich het altaar bevindt. Oorspronkelijk waren beiden delen door een ijzeren hekwerk van elkaar gescheiden. Dit hekwerk is in 1965 weggenomen met

De keuken in de priorij

De eetzaal of refect met meubilair ontworpen door zuster Theofoor

uitzondering van het decoratieve hekwerk in de boogdoorgang.

Decoratie

De enige decoratie aan de buitenzijde van het zeer sober uitgevoerde gebouw bestaat uit een drietal beelden in reliëf, aangebracht op de hoge voorgevel van de kapel, een steen met een Latijnse tekst bij de linkertuinpoort en een gebosseerde steen met in Griekse letters het opschrift 'christos' bij de rechtertuinpoort. Het

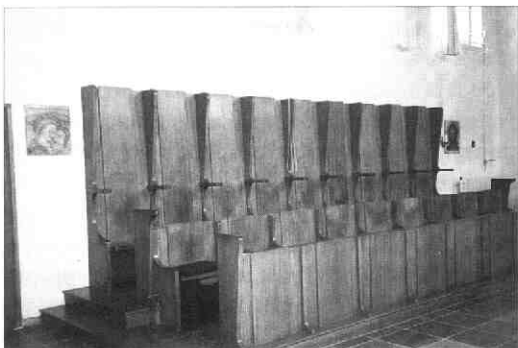
De tuinzijde van de priorij met de open klokkentoren als markant punt

De kapel

De karakteristieke rondboogvensters

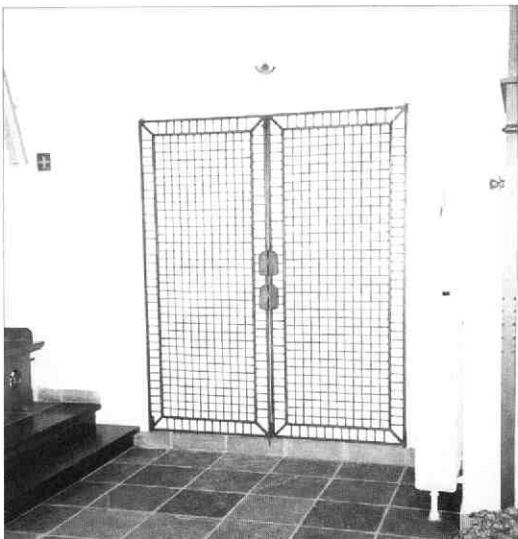
De koorbanken van Afrikaans afzelia-hout ontworpen door zuster Theofoor

De gang met binnenvallend licht aan de tuinzijde

betreft werk van de Utrechtse beeldhouwer René van Seumeren.

De drie reliëfs verbeelden een zegenende Christus met rechts een geknielde figuur in gebed met boven zich een adelaar met aureool en links een eveneens geknielde figuur die met opgeheven hand de hand van de achter zich staande gevleugelde figuur kust. Deze figuur

De voormalige hekken ter afscheiding van de buitenwereld

met aureool maakt een zegend gebaar. Voorgesteld zou zijn een verzezen Christus, kracht-

De reliëfbeelden op de voorgevel van de kapel met een zegenende Christus

dadig aanwezig onder de mensen. Links de mens in nood die zijn toevlucht tot Hem neemt. De kracht van Christus wordt over hem afgesmeekt. En rechts de mens in beschouwing gewend naar Christus met de adelaar als symbool van de hoge vlucht die de menselijke geest in beschouwing kan maken. De gevleugelde figuur en de adelaar zijn respectievelijk ook symbool van de evangelisten Mattheus en Johannes de Evangelist. Boven deze drie reliëfs zijn stenen met het opschrift AD 1960 aangebracht, het jaar van de inwijding van het klooster.

De Latijnse tekst op de steen bij de linkertuinpoort luidt: 'Visita quaesumus Domine habitationem istam. Et omnes insidias inimici ab ea longe repelle. Angeli tui sancti habitent in ea qui nos in pace custodiant. Et benedictio tua sit super nos semper' (Bezoekt, bidden wij U Heer dit huis en houdt alle hinderlagen van de vijand op afstand. Uw heilige engelen mogen hier wonen, die ons in vrede bewaren en Uw zegen zij altijd met ons).

De begraafplaats achter in de tuin

De tuin

De grote tuin rond het klooster heeft een landschappelijke aanleg. Daarnaast is er een kleine boomgaard. De moestuin is verdwenen. Geheel aan het uiteinde ligt op de grens met de omringende weilanden een kleine begraafplaats. Deze heeft een cirkelvormige aanleg met in het midden een kruis. Thans zijn er vier graven van zusters.

Een gastenverblijf

Van slotklooster tot ontmoetingsplek

Door de jaren heen heeft het klooster zich van een sterk gesloten gemeenschap ontwikkeld tot een plaats die openstaat voor mensen van buitenaf. Droegen de zusters aanvankelijk een habijt, later is dit vervangen door 'burgerkleding'. Sinds het begin van de jaren tachtig trad er, zoals ook bij veel andere kloosters in Nederland het geval is geweest, een sterke vergrijzing op. Er woonde nog slechts een klein aantal zusters, waarvan enkele reeds hoog bejaard, terwijl er geen jongere zusters meer intraden. In 1986 werd men voor de vraag gesteld of de zusters als gemeenschap in het klooster konden blijven. Financieel en wat betreft de verzorging werd dit een probleem. Gedacht werd aan een

De gang met dichtgemetselde deuren na de verbouwing van 1989

Het interieur van een nieuwe wooneenheid

verbreding van de activiteiten en om een deel van het klooster tot bejaardenoord in te richten. Voorop stond dat het klooster een ontmoetingsplek moest blijven. In 1987 werd besloten voorlopig te blijven. Vanaf mei 1989 tot januari 1990 volgde een interne verbouwing, waarbij van twee kamers één wooneenheid werd gemaakt met daarnaast ook een eigen toilet- en doucheruimte. In de tussenmuren werden daarbij toegangen gemaakt. Aan de gangzijde

De dagkapel met een schilderij van zuster Theofoor

werden deuren dichtgemetseld. Er werden twaalf van dergelijke wooneenheden gerealiseerd, waarvan er aanvankelijk tien voor de zusters bestemd waren en twee voor gasten. Het aantal zusters zou echter nog verder afnemen. Er waren wel gasten die gebruik maakten van de wooneenheden. Rond 1995 ontstonden er meer problemen rond de zorg voor de oudere zusters. Gezocht werd naar de mogelijkheid om als kleine gemeenschap te verhuizen. Uiteindelijk is in 1997 de groep van zeven zusters overgegaan naar het bejaardenoord 'Beukenstein' in Driebergen-Rijsenburg, waar binnen het reguliere bejaardenhuis een kleine woongemeenschap met een eigen eetzaal is gerealiseerd.

Ondanks deze verhuizing was het niet de bedoeling dat de functie van het klooster als ontmoetingsplek verloren zou gaan. Het gebouw is nog altijd eigendom van de Monialen Augustinessen en Augustijnen. Zij proberen samen met anderen de activiteiten voort te zetten. Het wordt thans bewoond door pater Hans Maassen (Augustijn), zuster Esther van Vliet (Augustines van Heemstede, congregatie van ziekenhuiszusters) en Charles Steur (hij draagt zorg voor cursussen op het gebied van bezinning). Naast bezinningscentrum behoort tot de 'Priorij Gods Werkhof' ook de 'Werkhofgemeenschap'. Dit is een oecumenische geloofsgemeenschap die een ieder elke zondagochtend welkom heet. Gezocht wordt nog naar verder gebruik passend in de geest van het klooster. Men hoopt dat de verschillende activiteiten het financieel haalbaar maken om het kloostergebouw te behouden en dat het niet noodzakelijk

Een van de zusters in gesprek met bezoekers. (foto uit 1990 door Lambert v. Gelder, coll. M. Aug.)

zal zijn dit unieke complex te verkopen. Het gebouw uit 1960 gebouwd als laatste slotklooster in Nederland is een uniek monument. Het is nog te jong om als Rijksmonument te worden aangemerkt en als zodanig te worden beschermd. Gezien het unieke karakter en de fraaie ligging verdient het complex echter zeker binnen de gemeente Bunnik alle aandacht.

Drs. S.G. van Ginkel-Meester is kunsthistorica, redacteur van dit tijdschrift en vooral werkzaam op het gebied van de architectuurschiedenis.

Literatuur

Ginkel-Meester, S. van, *Bunnik geschiedenis en architectuur*. Zeist 1989.

Maassen, zuster Gertrudis e.a. (red.), *Monialen Augustinessen te Werkhoven*. Amstelveen 1985.

Informatiebrochure Priorij Gods Werkhof, centrum van bezinning en ontmoeting.

Archieven

Gemeente Bunnik, Archief gemeente Werkhoven 1811-1964, inv. nr. 1096

Gemeente Bunnik, Archief gemeente Bunnik 1964-1995, bouwdoossier inv.nr. 103-667.

Noten

1. Augustinessen zijn vrouwelijke religieuzen, die de regel van Augustinus volgen, al dan niet samen met de orde der Augustijnen met wie ze vaak bestuurlijk verbonden zijn. De congregaties zijn over de hele wereld verspreid en tellen circa 20.000 leden. De Monialen-Augustinessen leiden een zuiver contemplatief leven. De actieve congregaties wijden zich aan ziekenverpleging, zielzorg of maatschappelijk werk.
2. De wereldlijke naam van zuster Theofoor was Ans van Zeijst (28-12-1906 - 16-2-1988). Zij trad op latere leeftijd tot de orde toe en was daarvoor op verschillende kunstacademies opgeleid in grafisch werk en edelsmeedkunst. Het werk van kunstenaars als Leo Brom en Jan Krieger en de architecten Paul Bromberg, Harry van der Velden en Bas van Pelt sprak haar zeer aan. Evenals het werk van de keramisten Bert Nienhuis en Harry van Tussenhoek.

Tenzij anders vermeld, zijn de foto's gemaakt door de auteur in november 1997.

Anthony Verkerk. De molenaar die failliet ging

Casper A. van Burik

In zijn artikel 'De Loerikse molen' wijdt Rob Butterman slechts twee zinnen aan de periode dat Anthony Verkerk deze molen in zijn bezit heeft¹. Hij vermeldt het jaar waarin Verkerk de molen aankoopt (1719) en dat diens curator in 1740 de molen verkoopt. Rob Butterman was waarschijnlijk niet op de hoogte van de ups en, het optreden van een curator doet dat reeds vermoeden, ook de downs in het leven van Anthony Verkerk.

Zoals gezegd, koopt Verkerk de molen in 1719. Aan die koop waren reeds enige transacties vooraf gegaan en wel in de stad Utrecht. Daar zijn dan ook de eerste sporen te vinden van de latere Houtense molenaar.

Een gulle gift

Anthony Verkerk laat voor het eerst van zich horen in 1716. Op 31 augustus van dat jaar koopt hij samen met Anna Maria ten Brink, zijn toekomstige vrouw, een huis staande tussen de Viebrug en de Jacobibrug aan de westzijde van de Oude Gracht². In dit huis is een 'grut en gortmolen' gevestigd, die bij de aankoop is inbegrepen.

Het is opvallend dat Anna Maria ten Brink als jonge ongetrouwde vrouw deze overeenkomst als volwaardige partner aangaat. De akte wordt ook mede ondertekend door een opmerkelijk persoon: Arend van Maurik. Een lid van een Utrechts/Amsterdamse familie van doopsgezinde kooplieden en fabrikanten³. Waarom zou hij zich bemoeien hebben met een transactie van twee voor hem ogenschijnlijk onbetekenende figuren?

De testamenten van Arend van Maurik werpen enig licht over deze kwestie. Wat is namelijk het geval? Anna Maria ten Brink blijkt bij Arend als dienstmaagd gewerkt te hebben en Arend, die als vrijgezel geen kinderen na zal laten, vermaakt haar een huis in de Bemuurde Weerd buiten de stad Utrecht⁴. Voorwaar, geen geringe gift aan een dienstmaagd. Wat moeten we achter dit gebaar wel niet zoeken? ...

Afkomstig uit Beusichem

Het is nu duidelijk waarom Arend van Maurik zich met de financiële zaken van Anthony en Anna Maria heeft bemoeid. Hij was immers door zijn gift de (toekomstige) weldoener van het echtpaar en zal beslist gewild hebben dat zij hun zaakjes goed regelden. Zo zal hij ook op 7 december 1716 zijn inbreng gehad hebben bij het opmaken van hun akte van huwelijkse voorwaarden. Een akte die hij ook mede ondertekent⁵. Uit die akte blijkt overigens een groot vertrouwen in Anthony. De vermogens van de toekomstige echtelieden zullen worden samengevoegd en Anthony krijgt het beheer over het totale vermogen.

Op 19 december daaraan volgend trouwt het paar dan voor huwelijkscommissarissen te Utrecht en in de rooms-katholieke statie in de Walsteeg⁶. Daarop wordt Anthony op 31 december burger van Utrecht met de aantekening 'geboren van Beusichem'⁷. Hieruit blijkt dat hij geen familie is van de dan al jaren in de stad Utrecht en in het Kromme-Rijng gebied voorkomende families met de naam Verkerk⁸. Behalve van zijn broer Cornelis, over wie hierna meer, heeft Anthony het in het Utrechtse dus waarschijnlijk zonder steun van familie moeten stellen.

In Beusichem zou Anthony op 26 juli 1696 rooms-katholiek gedoopt kunnen zijn als zoon van Cornelis Verkerck en Elisabeth Huybertsdr. van der Lee⁹, maar dat is niet met zekerheid te zeggen. In dat geval is hij wel op jonge leeftijd de Lek overgestoken en is hij ook als minderjarige getrouwd. De volgorde van de namen die Anthony aan zijn kinderen gaf, spreekt ook voor het paar Cornelis en Elisabeth als ouders van Anthony. Bovendien valt zijn broer volgens de Beusichemse doopschrijvingen ook goed te plaatsen als een zoon van het genoemde echtpaar.

Verhuizing

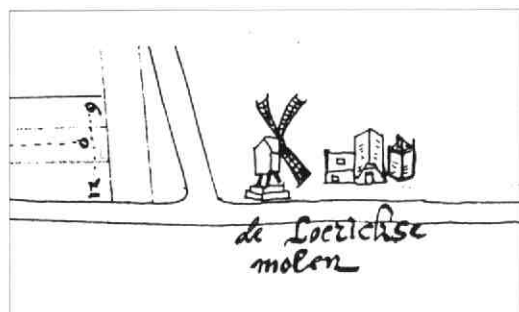
Op 14 november 1717¹⁰ overlijdt Arend van Maurik. Zijn vader, Willem van Maurik, erkent

op 31 december 1717 middels een notariële akte dat het huis in de Bemuurde Weerd op Anna Maria ten Brink is vererfd¹¹. Tegelijkertijd worden regelingen getroffen voor de verhuur van het huis.

Op 10 februari 1719 woont Anthony nog in Utrecht¹². Op die datum laat hij als grutter door het Utrechtse gerecht een regeling met een schuldenaar vastleggen. Op 15 mei van dat jaar woont hij echter in Houten¹³. Hij verleent dan een hypotheek op het huis dat zijn vrouw geerfd heeft. Dit in verband met een lening van 900 gulden, zeer waarschijnlijk voor de aankoop van de Loerikse molen. De volgende dag namelijk koopt hij de molen met het bijbehorende land¹⁴ en verkoopt hij zijn huis aan de Oude Gracht in Utrecht¹⁵.

In Houten

Zoals Rob Buttermann in zijn artikel aangeeft, was de Loerikse molen te vinden aan de zuidzijde van de Molentuin (vandaar de naam), vlakbij de kruising met de Binnentuin, waar nu het huis nummer 7 staat. Uiteraard in de buurt-schap Loerik (De Molentuin heette tot voor kort Molendijk en de Binnentuin Binnenweg).

De Loerikse molen op een kaart uit 1626 door Hendrik Verstrale (RAU, Archief Oudmunster, 933-98)

De oudste versie van de molen dateert van vóór of uit 1594. Deze werd echter na Anthony door de nieuwe eigenaar afgebroken, waarna op dezelfde plaats een nieuwe molen verscheen, die op zijn beurt aan het begin van deze eeuw werd afgebroken¹⁶. Bij de molen behoort in 1716 het molenhuis, twee morgen boomgaard waar de molen op stond en zes akkers en een boomgaardje, samen groot twee morgen en vier hond (een hond is 1/6 morgen ofwel 100 vierkante roeden). Daarnaast wordt

in 1740 ook een stuk weiland van vier hond genoemd, dat kennelijk door Anthony aan het land van de molen werd toegevoegd.

Met enige mate van zekerheid mogen we aannemen dat het Anthony de eerste jaren op de molen redelijk goed is gegaan. Hij lost versneld 100 gulden af op zijn lening van 900 gulden waarna hij op 29 april 1724 het huis van Arend van Maurik verkoopt¹⁷, zodat hij op dat moment schuldenvrij geweest zal zijn.

Hierboven was al sprake van een broer van Anthony, Cornelis Verkerk. Deze woonde in Vreeswijk en overleed waarschijnlijk eind 1730 of in januari 1731 met achterlating van twee dochtertjes van zeven en vijf jaar oud. Anthony wordt tot voogd over deze meisjes aangesteld en regelt op 31 januari 1731 met hun moeder, Anthonia van Wijk, de zekerheidsstelling voor hun vaderlijk erfdeel¹⁸.

Zelf krijgt Anthony met zijn vrouw minstens negen kinderen, van wie acht de volwassenheid bereiken. Hun oudste dochter werd al in Utrecht geboren. In Houten volgen nog vier zoons en vier dochters¹⁹.

Naast het molenaarsberoep ontplooit Anthony in de loop van de jaren dertig van de achttiende eeuw ook andere bezigheden. Misschien uit noodzaak omdat zich dan al financiële problemen aandienen. Die problemen zijn in ieder geval nog niet aan de orde ten tijde van zijn neveninkomsten als pachter van de imposten van de bakkerijen in Houten, 't Goy en Wulven. Hiervoor moest men kredietwaardig zijn. Door het gerecht wordt Anthony deze nevenbaan op 12 februari 1735 'in continuatie' gegund. Hij betaalt hiervoor 42 gulden en 10 stuivers voor de duur van twee jaar²⁰. In 1737 is zijn aanstelling echter niet meer te vinden. Mogelijk is hij dan niet meer voldoende kredietwaardig.

Anthony is ook als bakker werkzaam geweest. Hij laat daartoe op 5 augustus 1734 door het gerecht een merk in de vorm van een grote hoofdletter A registreren dat hij op zijn broden zal drukken (zie afbeelding)²¹. Tenslotte laat Anthony als nevenwerkzaamheid andermans koeien op zijn land weiden. Daarvoor laat hij driemaal een overeenkomst vastleggen voor het gerecht van Houten. Tweemaal in 1737 en eenmaal in 1740²². In dat laatste jaar is hij zeker wel in financiële problemen.

Compareerde ter Secretarie van Houten
 antl Goy, Anthony Verkerk ende vstoonde
 aen zyn ondergeschreeven Secretar dat ouwen
 staande A merk verklarende het selve te
 sijn het merk dat hy voornemens is als
 baeken inden selven gerecht voortaen op
 zyn broode drucken te sijn ter Secretarie
 Voorz. op den 22 augustus 1734 was getekent
 G. J. Van der Gaall Secretar.

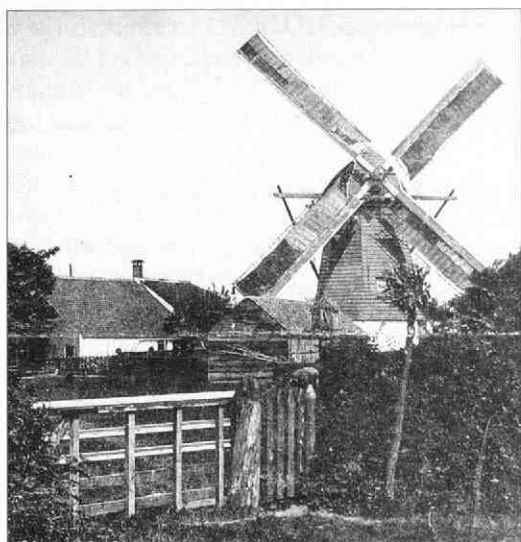
De gerechtsakte uit 1734 waarbij Anthony Verkerk zijn bakkersmerk laat registreren (SAKRUH, Dorpsgerichten, 812, blz. 359)

Failliet

Was het te wijten aan het economische tij dat Anthony in de problemen raakte? Of kwam het door eigen wanbeheer? Misschien wel door beide. Hoe het ook zij, het Provinciaal Hof in Utrecht stelt op 24 maart 1740 de procureur Hendrik van Dam aan tot curator over de boedel van Anthony²³. Hendrik van Dam instrueert de deurwaarder S. van Toll om in Utrecht de schuldeisers van Anthony op te roepen. Zo wordt op 16 en 30 mei 1740 en op 4 en 18 juli 'openbaarlijk uytgeroepen' dat de schuldeisers zich kunnen melden bij de curator²⁴. Op 8 en 28 juli en op 16 augustus doet de pander Bernard Sam hetzelfde in Houten²⁵. Inmiddels had Hendrik van Dam op 20 juni 1740 de molen in het openbaar verkocht aan Cors van Maerschalkerweert, die er inclusief het extra land 715 gulden voor betaalde²⁶. Voor kamerhuur gedurende de verkoop diende de wijnkoper Juliaans een rekening in van 3 gulden en voor 'verteeringen, vuur en light' 2 gulden en 3 stuivers²⁷.

Na de oproepen van de deurwaarders komen de schuldeisers op 1 april 1741 voor het provinciale hof bijeen om de opbrengst van de molen te verdelen. In de eerste plaats zijn de preferente schuldeisers aan de beurt. De curator en de deurwaarders brengen aan administratiekosten 47 gulden, 19 stuivers en 8 penningen in. Johan van Linden, de schout van Houten, claimt aan achterstallige belastingen in totaal 188 gulden en 3 stuivers. De domeinen hebben over de jaren 1737, 1738 en 1739 nog 9 gulden windgeld²⁸ te vorderen en de timmerman Pieter van Keulen heeft aan arbeidsloon 22 gulden en 8 stuivers tegoed wegens een reparatie aan de molen. Huybert Agterbergh tot slot heeft voor die reparatie hout geleverd en vordert 78 gulden en 16 stuivers. Al deze schuldeisers krijgen hun vorderingen betaald.

De concurrente schuldeisers daarentegen hebben de grootste vorderingen en moeten ook de grootste verliezen voor hun rekening nemen. Zo heeft Pieter Vernooij aan Anthony een lening verstrekt van 200 gulden en Johan van Dinteren 400 gulden, die hij overgedaan heeft aan Hendrick van der Marck. De erfgenamen van Anthony van Dam hebben een kapitaal van

De in 1741 gebouwde molen op een foto uit circa 1900. (Topografische verzameling van de gemeente Houten.)

500 gulden te vorderen en Jacob ter Brugge cum suis heeft twee leningen uitstaan, samen 700 gulden. Bovendien is op alle leningen twee of meer jaren geen interest betaald. Tot slot hebben de domeinen over de jaren 1733 tot en met 1736 nog 12 gulden windgeld te vorderen. Voor al deze crediteuren bleef er maar weinig over.

Zonder dat duidelijk wordt waaruit deze bestaan, worden de eisen van Cornelis Vergeer en Cornelis Verkerk afgewezen. Zij kregen dus helemaal niets betaald²⁹.

Het einde

Hoe was het in de tussentijd met Anthony gesteld? Op 2 april 1740 verklaart zijn schoonzoon Pieter Bosdam³⁰ twee bedden met toebehoren en 'het verdere dat ten dage der vercoopinge gekogt is' voor zes weken aan Anthony in leen te geven³¹. Anthony's inboedel werd dus blijkbaar al voor de molen verkocht en hij heeft dus met slechts schamele bezittingen uit zijn molen moeten vertrekken.

Zoals hierboven gemeld, regelt hij op 6 augustus 1740 nog het weiden van een koe. Maar daarna wordt het stil rond Anthony. Zijn kinderen verhuizen in mei 1742 van Houten naar Zuilen, maar Anthony is daar zeer waarschijnlijk niet bij³². In de Zuilense archieven werd van hem althans geen spoor aangetroffen³³. Het

heeft er dus alle schijn van dat Anthony tussen 6 augustus 1740 en mei 1742 in Houten is overleden. Zo kwam een einde aan een leven met, zoals gezegd, ups maar vooral ook veel downs.

C.A. van Burik houdt zich al ruim 20 jaar in zijn vrije tijd bezig met de geschiedenis van de provincie Utrecht. Het Kromme-Rijng gebied heeft daarbij zijn bijzondere aandacht. Hij is een verre nazaat van Anthony Verkerk.

Gebruikte afkortingen:

GAU Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht
RAU Rijksarchief in de provincie Utrecht
SAKRUH Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug
NA Notariële Archieven Utrecht
S.A.II Stadsarchief Utrecht 2e afdeling
H.v.U. Archief van het provinciaal hof van Utrecht

Noten:

1. R.J. Butterman, 'De Loerikse molen'. *Tussen Rijn en Lek*, 18 (1984-3), 10-17. De auteur (1955-1990) schetst in dit artikel in grote lijnen de geschiedenis van de Loerikse molen. Hij geeft aan dat voor nadere gegevens uitgebreider onderzoek geboden is. Dit artikel wil hieraan een bijdrage te leveren.
2. GAU, NA, U083b036 (notaris Nicolaas Vonck). Op 21 mei 1717 volgt de transportakte (GAU, S.A.II, 3243).
3. Mededeling aan de auteur door W.H. Morel van Mourik, redacteur van de 'Maurikkroniek'.
4. GAU, NA (notaris Nicolaas Vonck), U083b035 d.d. 5-12-1715 en U083b037 d.d. 2-11-1717. In het eerste testament is er nog sprake van dat Anna Maria ten Brink het huis voor de helft zal moeten delen met Judith Winters, weduwe van Willem Parel. In het tweede testament blijkt Judith Winters te zijn overleden. Bij overlijden van Anna Maria ten Brink zal nu het hele huis vervallen op haar moeder Hendrina Houmans huisvrouw van Jan Hendrick ten Brinck.
5. GAU, NA, U 083b036 (notaris Nicolaas Vonck).
6. GAU, doop-, trouw- en begraafregisters gemeente Utrecht.
7. GAU, Index op het burgerboek van Utrecht. Aanwezig op de studiezaal.
8. Zie bijvoorbeeld *De Nederlandsche Leeuw* LXX (1953) en LXXIII (1956). In de laatste verwijzing komt onder andere Cornelis Verkerk, broer van Anthony, ter sprake.
9. Rijksarchief in Gelderland, rooms-katholieke doop-, trouw- en begraafregisters van Beusichem.
10. GAU, begraafregister Utrecht.
11. GAU, NA U083b037 (notaris Nicolaas Vonck).
12. GAU, S.A.II, 3257.
13. GAU, S.A.II, 3420.
14. SAKRUH, Dorpsrechten, 793.
15. GAU, S.A.II, 3243.

16. Zie hierover H. Reinders, 'Het einde van de Loerikse molen', *Tussen Rijn en Lek*, 18 (1984-4), 1-6. Bij het afsluiten van dit artikel wees mr. C. van Schaik te Houten op een notariële akte uit 1741 waarin de afbraak en herbouw van de Loerikse molen werd aanbevolen. In een vervolgartikel hoopt de schrijver op de lotgevallen van de molen en molenaar(s) terug te komen.
17. GAU, S.A.II, 3420 (15-5-1719 en 29-4-1724).
18. RAU, Dorpsgerichten, 2153.
19. Zie voor de kinderen van Anthony noot 32 van dit artikel. De oudste dochter Elisabeth wordt 27-1-1718 te Utrecht gedoopt in de r.k. statie in de Walsteeg (GAU, doop-, trouw- en begraafregisters). In Schalkwijk zijn de volgende r.k. dopen te vinden: Huibertje 19-4-1728; Petrus 18-11-1731; Johanna 19-11-1733; Joannes 21-11-1734 (SAKRUH, doop-, trouw- en begraafregisters Schalkwijk). Van de overige kinderen zijn waarschijnlijk geen doopschrijvingen bewaard gebleven.
20. SAKRUH, Dorpsgerichten, 812 (blz. 359).
21. Idem
22. Idem d.d. 14-1-1737, 21-12-1737 en 6-8-1740.
23. SAKRUH, Dorpsgerichten, 801 (20-6-1740).
24. RAU, H.v.U., 196-13.
25. Idem
26. SAKRUH, Dorpsgerichten, 801.
27. RAU, H.v.U., 244-6.
28. Zie voor de historie van deze 'belasting' het in noot 1 genoemde artikel van Rob Butterman.
29. RAU, H.v.U., 188-13.
30. SAKRUH, Dorpsgerichten, 817 d.d. 3 februari 1739 huwelijk tussen de meerderjarige Pieter Bosdam en de minderjarige Hendrina Verkerk, geassisteerd met haar vader Anthony Verkerk.
31. SAKRUH, Dorpsgerichten, 812.
32. Idem d.d. 15 mei 1742: akte van indemniteit afgegeven door de schout 'en gegeren' voor Lysbeth - (24 jaar), Cornelis - (19 jaar), Lena - (17 jaar), Jacobus - (15 jaar), Huybertie - (12 jaar), Pieter - (8 jaar) en Hannes Verkerk (6 jaar) ten behoeve van het gerecht Zuilen en Zwezereng.
33. Met dank aan mevrouw dr. E.W.A. Elenbaas-Bunschoten voor de 'zoektocht' in haar verzameling.

Het grootste gezin van Bunnik

Henk Reinders

Kinderen zijn nodig voor het voortbestaan van het menselijk ras, maar je kunt alles overdrijven. Cornelis van Rijn en Hendrijntje Felix waren van die overdrijvers. Ze kregen maar liefst 21 of 22 kinderen, een absoluut record in Bunnik en waarschijnlijk aardig in de buurt van het wereldrecord.

Rijnzicht

Cornelis van Rijn was een boerenzoon. Hij werd in 1780 geboren op de boerderij van zijn vader, Rijnzicht¹. Deze boerderij bestaat niet meer. Hij lag aan de Kromme Rijn in Bunnik aan het eind van wat nu de Rijnzichtlaan heet. Vader Gerrit van Rijn (1747-1807) boerde sinds 1776 op Rijnzicht. Zijn moeder was Wijntje van Schaik (1741-1824). Beiden waren afkomstig uit oude en gerespecteerde geslachten die al eeuwenlang welvarende agrariërs en bestuurders voor het dorp leverden.

Gerrit van Rijn was een grote boer. In 1775, het jaar van zijn huwelijk, bebouwde hij volgens het Consumptiegeld, een plaatselijke belasting, 76 morgen. In 1783 waren dat er 68, in 1800 40 en in 1805 48². Bij de volkstelling van 1808 gaf hij op dat hij 44 morgen in eigendom had³. Die grond werd bewerkt met zeven werkpaarden. Verder had hij achttien runderen en één schaap. Hij werd geholpen door twee dienstboden. Gerrit van Rijn was schepen van Bunnik en in de Franse tijd lid van de Grondvergadering, een soort vroege gemeenteraad.

Leuke meid?

Als Gerrit in 1807 overlijdt, wordt hij opgevolgd door zijn ongehuwde zoon Cornelis, op dat moment 27 jaar oud. Hij bewerkt het land met behulp van een boerenknecht. Zijn moeder doet de huishouding, daarin bijgestaan door een dienstbode, Hendrijntje Felix. Veel 'bijzonders' was ze niet. Haar ouders hadden een kleine boerderij, maar konden geen bruidsschat betalen. Ook hadden ze Hendrijntje niet leren lezen en schrijven. In die tijd liet iedere boer al zijn kinderen (zonen en dochters) leren lezen

en schrijven. Wie dat niet kon, kwam uit een lager sociaal milieu. Mogelijk was de moeder van Cornelis al aan het uitkijken naar een goede partij, een Vernooij, een Van de Vecht, een Van Rijn, een Van Bentum of een Van Zijl. Daar kon ze op stel en sprong mee ophouden toen de negentienjarige Hendrijntje zwanger bleek. Ontkennen had geen zin, want dienstbodes kwamen de boerderij niet af en Cornelis was de enige man op de boerderij. Afkopen van een huwelijk was duur. De dader van deze 'negatieve moord' moest het meisje een bruidsschat meegeven waarmee ze een ander kon krijgen en bovendien moest hij de opvoeding van het kind betalen. Als je rijk genoeg was, kon je de kosten daarvan afwegen tegen de opbrengst als je zoon met een boerendochter trouwde die enkele duizenden guldens, koeien of land mee bracht. Ook kon een flinke rol spelen dat de boerenzoon zijn zinnen op dat meisje had gezet en niet naar de zakelijke argumentatie van de familie wilde luisteren. In dat geval moest je samen naar de pastoor. Zo promoveerde Hendrijntje van boerenmeid tot boerin.

Bunniks record

Op 13 mei 1813 werd hun eerste kind geboren, een zoon die naar de overleden opa Gerrit werd genoemd, zoals de etikette het voorschreef: de oudste zoon naar grootvader van vaderskant, de tweede naar grootvader van moederskant en met de meisjes precies andersom, de eerste naar moederskant en de tweede naar vaderskant. Uit deze naamgeving kun je aflezen hoe de voornamen van de grootouders luidden, een tip waar genealogen hun voordeel mee kunnen doen. In de kwart eeuw er na zou er nog menig kind volgen, keurig elk jaar één, zoals de pastoor het zo graag zag. De complete rij: Gerrit (1813), Willem (1814), Jan (1815), Hubertus (1817), Wijntje (1818), Johannes (1819), Albert (1820?), Adrianus (1820), Adriana (1821), Cornelia (1822), Wijnand (1824), Wijnand (1825), Antonius (1827), Eyda (1828), Wijntje

Boerderij Rhijnzicht. Johan de Kruijf, 1944?. Potloodtekening door Johan de Kruijf als voorstudie voor een schilderij (foto: collectie Arie van der Gaag)

(1829), Wijnanda (1830), Elisabeth (1831), Cornelis (1833), Antonius (1835), Herman Joseph (1836) en Cornelis (1838), in totaal 22 stuks⁴. Mogelijk kreeg ze in de jaren die zijn overgeslagen, 1816, 1823, 1826, 1832, 1834 en 1837 miskramen, maar daar heeft de burgerlijke stand geen belangstelling voor.

Het getal van 22 is een Bunniks record, de vermelding in een straatnaam waard! Mogelijk is het zelfs een record voor de hele Kromme-Rijnstreek. Mochten collega-onderzoekers een gezin met meer kinderen hebben gevonden, dan hierbij de uitnodiging om daarover te publiceren.

Sterfte

Kinderen op de wereld zetten is één ding, maar in het verleden had je dan nog een lange weg te gaan naar de volwassenheid. Het was vrij gebruikelijk dat vroeger in ieder gezin minstens een kwart van de kinderen jong overleed. Sommige vaders moesten elk jaar twee keer naar de burgerlijke stand: één keer voor een geboorteaangifte en even later voor een overlijdensaangifte. Cornelis van der Lee bijvoorbeeld moest in de vorige eeuw 26 keer naar het ge-

meentehuis: dertien keer voor een geboorte en even zo vaak voor een overlijden. Uiteindelijk bleven hij en zijn vrouw kinderloos achter. Al hun spaargeld hadden ze uitgegeven aan de doodgraver.

Ook bij de familie Van Rijn wordt slechts een klein deel van de 22 kinderen volwassen. Kort na de geboorte overlijden er zes: Wijntje (vijftien maanden), nog een Wijntje (veertien maanden), Adrianus (26 dagen), Wijnand (zes maanden), Antonius (zes weken) en Elisabeth (drie weken). Dat was ongeveer een kwart, wat normaal was voor die tijd. Bakers gaven jonge moeders meestal het advies om zich niet te veel te hechten aan het kind. Pas als het een jaar of twee oud was, moest je er meer aandacht aan gaan besteden. Tot die tijd moest je er rekening mee houden dat je kindje 'een engeltje zou worden'.

Rampjaar

Vijftien kinderen uit het gezin worden ouder dan anderhalf jaar, maar ook daarvan overlijdt nog een flink deel en wel binnen enkele weken na elkaar. Op 13 juni 1837 sterft zoon Herman Joseph, elf maanden oud. Dat is geen geval van gewone kindersterfte geweest, zoals zal blijken. De volgende dag gaat Cornelis van Rijn zijn kind 'afmelden' op het gemeentehuis, maar als

hij thuis komt, zijn er opnieuw twee doden in huis: de vijftienjarige knecht Pieter Versteeg en dochter Cornelia, eveneens vijftien. Dan blijkt dat er meer op de boerderij aan de hand is. Nog vóór deze drie begraven zijn, sterft op 17 juni zoon Antonius van ruim twee jaar en de volgende dag zoon Jan van 22. Drie dagen later is diens oudere broer Willem van 23 aan de beurt en acht dagen later dochter Adriana van zes-tien. Als laatste gaat eind augustus zoon Cornelis van vier jaar oud.

Toen de zomer van 1837 begon had het echtpaar 20 of 21 kinderen ter wereld gebracht, waarvan er toen veertien of vijftien leefden. Aan het eind van de zomer hadden ze er nog maar zeven of acht over. Het is overigens de vraag of ze dit als een ramp of juist als een zegen beschouwden. Het gevolg van zo'n groot gezin was dat ieder kind relatief weinig aandacht kreeg en later weinig erfde. De oudsten waren al jaren het huis uit toen moeder nog ieder jaar met de nieuwe baby bezig was. Tijd voor de oudere kinderen was er daarom nauwelijks.

Epidemie?

Wat er precies aan de hand geweest is, blijft onduidelijk. Het meest voor de hand ligt een besmettelijke ziekte. In de lijst met grote sterftejaren aan de cholera, gepubliceerd door 't Hart, komt het jaar 1837 als topjaar voor de cholera in de provincie Utrecht niet voor⁵. Tussen 1833 en 1848 noemt hij geen cholerajaar. Dat neemt niet weg dat er natuurlijk op een zo afgelegen boerderij als Rijnsicht best een zeer plaatselijke epidemie kan zijn uitgebroken. Het hoge tempo waarin de sterftes elkaar opvolgen, de relatieve overbevolking op de boerderij, het feit dat alleen kinderen en jonge mensen overleden en het ontbreken van waterleiding zijn zeker argumenten om aan een heftige ziekte als cholera te denken. In de notulen van de gemeenteraad komt niets voor over een epidemie (er wordt zelfs geen reden opgegeven voor de afwezigheid van raadslid Cornelis van Rijn bij de gemeenteraadsvergadering van 30-8-1837, de sterfdag van zijn zoon Cornelis) en ook in andere archiefstukken van de gemeente heb ik niets bijzonders kunnen vinden; een plaatselijk blad was er toen nog niet.

Verder

Bij de volkstelling van 1839 bestond het gezin behalve uit het echtpaar uit de zonen Gerrit van 26, Hubertus van 22, Wijnand van veertien en zoon Cornelis van één en de dochters Eyda van elf en Wijnanda van negen⁶.

Wat er van twee kinderen geworden is, weet ik niet. In 1858 is sprake van zoon Albert die geboren zou zijn in 1820 te Bunnik. Die geboorte is niet te vinden in de akten van de burgerlijke stand. Wel is er een zoon Johannes die in 1819 geboren is, maar waarvan later geen sprake meer is. Mogelijk gaat het om dezelfde. Als je zoveel kinderen hebt, is de kans groot dat je een keer de verkeerde naam opgeeft. Dat zou betekenen dat het echtpaar een kind minder had, maar 21 blijft nog een respectabel aantal. De zoons Gerrit, Hubertus ('Bart'), Cornelis en Wijnand werden landbouwer. Veel vermogen konden ze niet meenemen. Het gevolg was dat ze op de boerderij bij hun moeder bleven. Dochter Eyda trouwde in 1852 met Evert Schoonoord en dochter Wijnanda trouwde met M.L. van Oostenrijk, geen goede partijen voor boerendochters. Cornelis van Rijn overleed op 71-jarige leeftijd in 1851.

Hendrijntje

De weduwe zet het bedrijf met haar volwassen zonen nog enkele jaren voort, maar in 1859 wordt de pacht niet verlengd⁷. Hendrijntje Felix verhuist volgens het bevolkingsregister van Bunnik op 29 april 1859 naar Oudwulven in de gemeente Houten⁸. Naar de reden daarvoor kunnen we alleen gissen. De hoogte van de pachtsom kan een rol hebben gespeeld. Ook het feit dat boeren in de vorige eeuw forse schulden hadden, speelde mee evenals de opkomst van de wereldmarkt, waarbij onder liberale regeringen geen enkele barrière werd opgeworpen tegen de import van goedkope levensmiddelen uit de nieuwe wereld. Bovendien was er in die jaren nog geen pachtkamer en geen pachtbescherming. Als de pacht afliep en een ander bood meer, dan kon je gaan. Een ander aspect is dat de landeigenaar, jonkheer De Pesters van Cattenbroek, op al zijn pachtboerderijen katholieke pachters verving door hervormde. Dat wilden zijn voorouders ook al, maar toen was de macht van boeren nog te groot,

De in 1960 afgebroken boerderij Rijnzicht. Ongesigneerd en ongedateerd schilderij vermoedelijk door Johan de Kruijf (1885-1966) (foto: collectie Arie van der Gaag)

waardoor landeigenaren relatief weinig invloed op de opvolging hadden. Dit informele circuit van opvolging is een apart onderwerp, waar ik nog nader onderzoek naar moet doen. Het feit dat Hendrijntje in 1813 geen (grote) bruidsschat meebracht, brak haar waarschijnlijk 46 jaar later op.

Personele omslag

Voor de aardigheid heb ik ooit het relatieve belang van boeren uitgerekend. Dat kan heel mooi voor de tijd toen er een zogenaamde personele of hoofdelijke omslag was⁹. De totale dorpsuitgaven werden toen omgeslagen over de belastingbetalers. In die manier van belastingheffing zaten twee variabelen die iemands aanslag bepaalden: wat de gemeente in totaal nodig had en wat de belastingsschatter jou wilde laten betalen in verhouding tot de andere belastingbetalers. Iedere belastingplichtige werd door de schatter getaxeerd op basis van geschat vermogen en de staat die men voerde (paarden, koeien, huis, huisraad, voorraden etcetera). Inkomen, persoonlijke kosten en schulden speelden nauwelijks een rol. Wel kon men bijzondere omstandigheden aanvoeren die de persoonlijk betaalcapaciteit beïnvloedden, zoals brand, veesterfte of noodweer. De boeren hielden elkaar daarbij goed in de gaten, want als de één minder betaalde, moest de rest dit extra opbrengen.

Relatieve aanslag

Als je de totale omslag van het hele dorp deelt

door de persoonlijke omslag van iedere belastingplichtige, dan krijg je een relatieve aanslag, een percentage dat men betaalde van de dorpslasten. Het blijkt dan dat de landheren van Rijnauwen, Amelisweerd en de Nienhof samen ongeveer een kwart van de totale belasting betaalden. De 25 boeren betaalden samen ruim de helft van de belastingen, de 100 middenstanders en arbeiders samen het laatste kwart. De grootste boeren kwamen dicht in de buurt van de aanslag van de kasteelheren met 5%, de kleinste boeren zaten op 1%. Een enkele middenstander kwam op 2%, de meeste arbeiders betaalden helemaal niets of minder dan een half procent. Door deze berekeningen jaarlijks te doen, kun je zien hoe de welstand van boeren zich ontwikkelde. Omdat ik reken met percentages, worden de grote fluctuaties in het totale belastingbedrag teniet gedaan. De gemeente Bunnik werkte in die tijd namelijk niet met een begroting zoals wij die nu kennen. Op basis van de uitgaven van het vorige jaar werd de nieuwe aanslag bepaald. Werden grote uitgaven verwacht, dan gingen de belastingen omhoog. Had men meevallers, dan daalden ze. Was halverwege het jaar de kas leeg, dan werd er een 'tweede reize' georganiseerd, de pachter ging dan gewoon alle belastingplichtigen nog een keer langs.

Cornelis als belastingbetaler

Cornelis van Rijn betaalde van 1815 tot 1817 ongeveer 1,5% van de totale belastingopbrengst van Bunnik. Dat was iets onder het gemiddelde van de boeren. Van 1818 tot 1828 zit hij op zijn top. Zijn belastingaanslag loopt zowel absoluut als relatief flink op. Die varieert van 2,5 tot 3%. In absolute bedragen: in 1818 had de gemeente Bunnik 950 gulden nodig. Cornelis van Rijn betaalde er daarvan 25. Vanaf 1829 wordt hij lager aangeslagen. 22 jaar lang, tot 1851 betaalt hij jaarlijks 2% van de belastingen. In het rampjaar 1837 wordt er op geen enkele manier rekening gehouden met zijn persoonlijke tragedie. Na zijn overlijden blijft zijn weduwe nog tot 1856 die 2% betalen. Dan zien we het snel achteruit gaan. In 1857 zit ze nog op 1,7% en in 1858 op 1,2%. Het jaar van haar vertrek zou ze omgerekend op 0,9% zijn uitgekomen. Daarmee is meteen antwoord

gegeven op de vraag waarom in 1859 de pacht niet werd verlengd: het ging niet goed.

Schulden

We weten dat het echtpaar schulden had. Zo leenden ze in 1813, het jaar van hun huwelijk, 8400 francs (ongeveer 4000 gulden) van Gijsbertus Achterberg¹⁰. Achterberg was eigenaar van het land naast het hunne. Vermoedelijk was deze lening nodig om de broers en zusters Van Rijn uit te kopen om de boerderij over te kunnen nemen. Een dergelijk bedrag werkte je de rest van je leven nooit meer weg. Boeren leken wel rijk, maar ze zaten altijd in de schulden. In 1816 moesten ze er nog 300 gulden bijlenen van de weduwe E.P. Bosch. Op 29 april 1859 verlaat de 65-jarige weduwe met haar paar overgebleven kinderen de boerderij. De pacht ging in die tijd altijd op 1 mei over. Adrianus van 't Hoenderdaal neemt de boerderij Rijnzicht over. Hij kwam uit een rechtzinnig hervormde familie, zoals De Pesters dat zo graag zagen.

Later woonde op de boerderij de familie Aben. De grond is toen gebruikt voor de aanleg van de Koninginnebuurt, een fraaie, rustige woonwijk. Bij de aanleg van deze wijk rond 1960 is de boerderij Rijnzicht gesneuveld. Hij was gesitueerd op de hoek van wat nu de Rijnzichtlaan is met het zuidelijke gedeelte van de Koning Willem III-sstraat. Het bakhuis, mooi gelegen aan de Kromme Rijn heeft het nog twintig jaar langer uitgehouden, toen is dit vervangen door een villa.

Hendrijntje Felix overleed op 23 december 1873, tachtig jaar oud, in de gemeente Bunnik, waarnaar zij aan het eind van haar leven kennelijk was teruggekeerd¹¹. Haar kinderen waren inmiddels afgezakt naar de arbeidersklasse.

Mr. drs. H. Reinders (1956) is ondernemer. Hij schrijft wekelijks voor het Bunniks Nieuws (Groentje) waar hij een eigen historische column heeft: 'Tussen Rein en Lek' ('Rein' van Reinders, met een knipoog naar de Historische Kring). Een minder uitgewerkte versie van dit artikel is eerder in die rubriek verschenen.

Noten

1. Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug (SAKRUH), Verzameling doop-, huwelijks- en begraafregisters, inv.nr. 538.
2. Gemeente Bunnik, Archief van het gerecht Bunnik en Vechten 1596-1811, inv.nr. 41-43.
3. Idem, inv.nr. 55.
4. SAKRUH, Burgerlijke stand gemeente Bunnik.
5. P.D. 't Hart, *Utrecht en de cholera 1832-1910*. Zutphen 1990, 303.
6. Gemeente Bunnik, Archief gemeente Bunnik 1811-1964, zonder inv.nr.
7. Idem, inv. nr. 801. In deze belastinglijst staat op de plek van de boerderij Rijnzicht van 1859: A. van 't Hoenderdaal.
8. SAKRUH, Bevolkingsregister Bunnik.
9. Gemeente Bunnik, Archief gemeente Bunnik 1811-1964, inv.nr. 802.
10. Gemeentearchief Utrecht, Notariële archieven, U 293a020, 499.
11. SAKRUH, Burgerlijke stand gemeente Bunnik. De overlijdensaangifte geschiedde door haar 55-jarige zoon Huibertus van Rijn, arbeider, en de veldwachter.

VARIA

Naweeën bruggenrestauratie kasteel Beverweerd

In het juni-nummer van dit tijdschrift heeft u kunnen lezen over het herstel van de beide negentiende-eeuwse bruggen in het park bij kasteel Beverweerd in Werkhoven. Inmiddels is de restauratie voltooid. De brughekken bevinden zich weer op hun plaats en op het eerste gezicht ziet het er prachtig uit. Alleen de twee griffioenen ontbreken nog. Deze zullen geplaatst worden zodra duidelijk is wat er met het kasteel en de schoolgebouwen gaat gebeuren. Nu de school failliet is, wordt naarstig gezocht naar een koper met voldoende financiële middelen en een passende nieuwe bestemming. Er is een gegadigde, maar beslissingen zijn nog niet genomen.

Wat de bruggen betreft, blijkt echter het één en ander mis te zijn. De kleine brug hangt iets door. De liggers zijn mogelijk niet of onvoldoende voorgespannen. Het ergste is evenwel dat de hekwerken op de bruggen nu al roestplekken

De grote brug bij kasteel Beverweerd na de restauratie (foto N.G. van der Leek, najaar 1997)

De kleine brug bij kasteel Beverweerd na de restauratie (foto N.G. van der Leek, najaar 1997)

vertonen, met name bij de pen-gat-verbindingen van de hekornamenten. Er blijft water staan in de uitgeboorde (maar onbehandelde) gaatjes waar de pennen in passen. Dit veroorzaakt roestwerking. Bovendien is de rest van het verwerk ook niet overal even strak. Als gevolg hiervan gaan de hekken er in het voorjaar van 1998 weer af om van een nieuw verfbad te worden voorzien. Intussen wordt gekeken naar een betere verbindingsmethode om nieuwe roestvorming te voorkomen. Het 'doorhangen' van de kleine brug is door waarnemers van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg overigens niet geconstateerd. Maar schijn bedriegt (SvG-M).

Tekening kasteel Duurstede

Onlangs kreeg het Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug enig negentiende- en twintigste-eeuws materiaal betreffende de Wijk bij Duurstede in bruikleen voor de topografisch-historische atlas van mevrouw J.W.G. van Altendijk te Wijk bij Duurstede¹. Daarbij bevond zich een onbekende, originele pentekening van kasteel Duurstede door T.J. Bonté uit juni 1941 van het formaat 66 bij 56 cm. De tekening is voorzien van het volgende bijschrift: 'In het jaar 1883 werd op het kasteel "Duurstede" een nieuwe spits gezet. Als 18 jarige timmerman was ik daaraan werkzaam. In 1940 zag ik Duurstede terug. Daarna maakte ik van den opbouw dier spits deze teekening welke ik opdraag aan den heer J.A.F. Thieme wien het zeer interesseerde iemand in 1940 te ontmoeten die aan dien bouw deelnam.'

De tekening laat de bovenste gedeelten van de twee bewaard gebleven torens van kasteel Duurstede zien vanuit het noordwesten, met links vooraan de ronde Bourgondische toren en rechts daarachter de, merkwaardigerwijze als ovaal getekende maar in werkelijkheid vierkante, donjon. Ter weerszijden zijn de bomen van het kasteelpark en daarachter het landschap zichtbaar met rechts de molen Rijn en Lek en een deel van de rivier de Rijn. Het meest interessante van de afbeelding is natuurlijk het zicht dat geboden wordt op de open houten kapconstructies van de torens. Vijf timmerlieden zijn ermee aan het werk, waaronder onze (latere) tekenaar.

Als achttienjarige nam hij deel aan de eerste consoliderende restauratie van het kasteel die in 1883 werd uitgevoerd door de bekende architect P.J.H. Cuypers. Zoals in het *Utrechts kastelenboek* wordt beschreven, 'behoedde hij (Cuypers) zowel de vierkante als de ronde Bourgondische toren tegen voortschrijdend verval, door in de eerste plaats aan de daken de nodige voorzieningen te treffen'².

De timmerman-tekenaar Theodorus Jacobus Bonté was op 5 juli 1865 in een huis aan de Volderstraat in Wijk bij Duurstede geboren als voorlaatste van de negen kinderen van de wolkoopman Frans Adolph Bonté (1817-1887) en Hendrina Groeneveld (geboren in 1823). Begin 1880 vertrok hij, nog geen vijftien jaar oud, naar Utrecht, om in juni 1881 weer terug te keren in Wijk. Nadat hij hier in 1883 aan de restauratie van kasteel Duurstede had gewerkt,

verliet hij Wijk bij Duurstede in februari 1884 definitief om het, blijkens het bijschrift onder de tekening, pas in 1940 als oude man weer terug te zien.

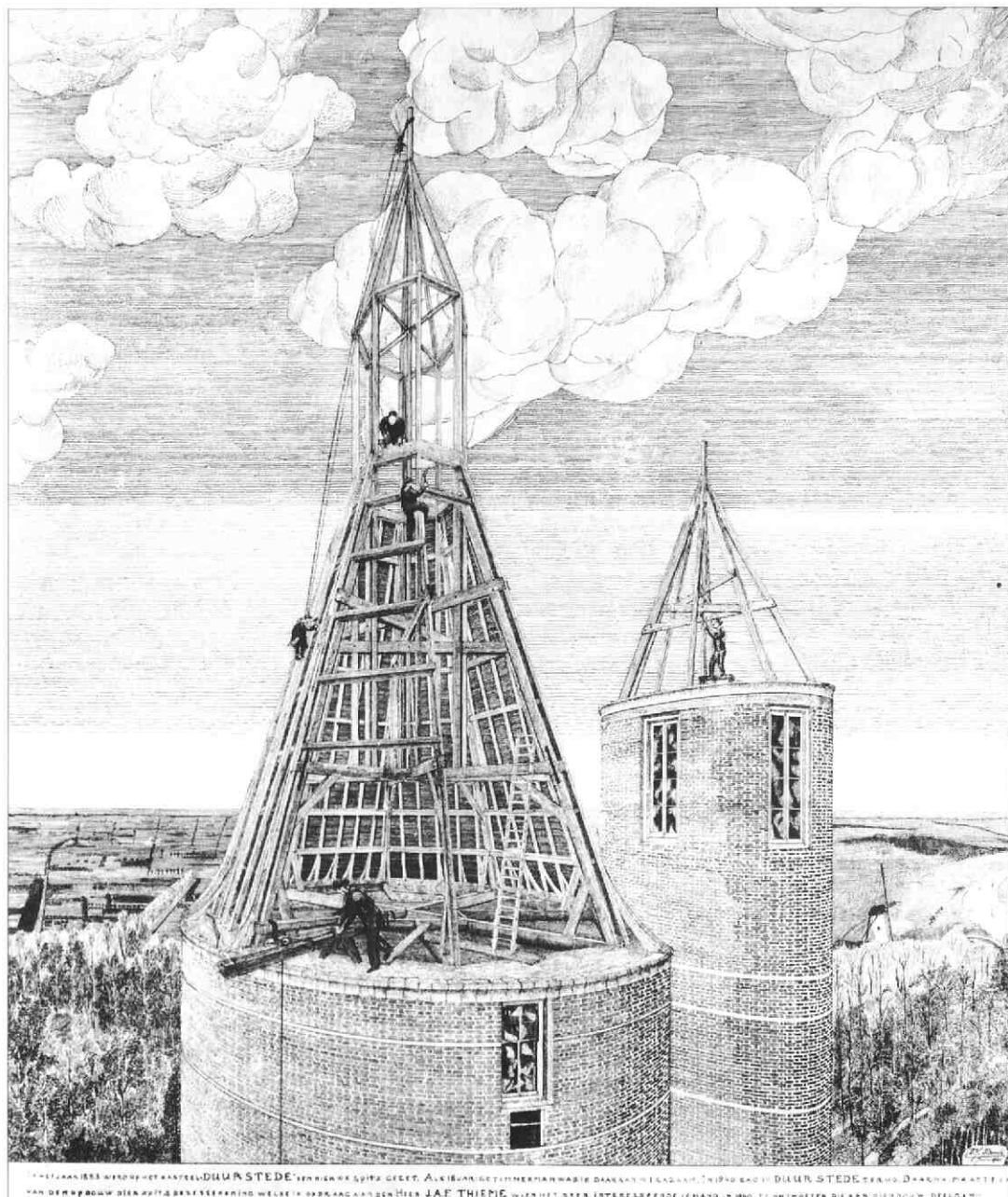
Behalve de recent verworven tekening van kasteel Duurstede, bevat de topografisch-historische atlas van het streekarchivariaat nog twee pentekeningen van de hand van Bonté. Beide hebben als onderwerp de eind 1870-begin 1871 gesloopte Veldpoort, de één van de binnenzijde en de ander van de buitenzijde gezien en zijn gedaateerd (augustus) 1941.

De in 1941 reeds 76 jaar oude Theodorus Jacobus Bonté behoorde, blijkens het onderschrift van een van deze tekeningen tot het zeker toen selecte groepje van monumentenliefhebbers³. Daartoe mogen we zonder enige twijfel ook de wijnhandelaar Johann Adrian Friederich Thieme (1877-1953) rekenen, met wie Bonté in 1940 over de Cuypersrestauratie sprak en aan wie hij zijn tekening opdroeg. Thieme was ondermeer correspondent van de 'Utrechtse Provinciale Monumenten Commissie', secretaris van het comité dat de molen Rijn en Lek in 1929 wist te laten restaureren en overdragen aan de vereniging 'De Hollandsche Molen' en voorzitter van 'Wijks Belang, Vereeniging tot bevordering van het markt- en vreemdelingenverkeer, den handel en de industrie'⁴.

Nader onderzoek moet uitwijzen of de zeer gedetailleerde kasteeltekening van Bonté een zekere mate van betrouwbaarheid bezit. Enige twijfel is daarbij wel op zijn plaats. De Veldpoorttekeningen zullen ook wel eerder op oude afbeeldingen gebaseerd zijn, dan op de herinnering van een vijfjarige. Bij de weergave van de kapconstructie van de Bourgondische toren kon hij uiteraard meer op zijn geheugen vertrouwen, maar vergelijking met het huidige gebint levert al op het eerste oog belangrijke verschillen op (*MAvdE-V*).

Noten

1. Mevrouw van Altendijk erfde het materiaal van haar vader, A. van Dijk, die het van zijn werkgever J.A.F. Thieme moet hebben verkregen.
2. B. Olde Meiereink e.a. (red.), *Kastelen en ridderhofsteden in Utrecht*. Utrecht 1995, 185.
3. Het bijschrift onder de tekening van de landzijde van de Veldpoort luidt: 'De Veldpoort-te-Wijk bij Duurstede. Deze poort werd in het jaar 1869

De pentekening van de restauratie in 1883 van de torens van kasteel Duurstede door T.J. Bonté uit 1941 (Foto Hans Dirksen 1997)

afgebroken. Eenige personen hebben toen getracht dit monument van deze ramp te redden. Helaas tevergeefs! Als jonge knaap heb ik de poort gekend. Ik ging weleens op bezoek bij den poortwachter. Zijn woning was boven den doorgang der poort...! De Veldpoort werd overigens eind 1870-begin 1871 gesloopt.

4. Streekarchivariaat Kromme-Rijng gebied - Utrechtse Heuvelrug, Stukken betreffende Wijk bij Duurstede uit het archief van W. Croockewit W. Azn. als secretaris van de 'Utrechtse Provinciale Commissie van Toezicht', 1924-1935 en Archief van Wijk's Belang, Vereniging tot bevordering van het markt- en vreemdelingenverkeer, den handel en de industrie Wijk bij Duurstede, 1881-1943.

Handleiding huizenonderzoek

C. van der Wiel, *Op zoek naar huis, straat of buurt. Handleiding voor historisch huizenonderzoek*. Haarlem 1997 (ISBN 90-802023-3-9; 117 blz.; f 15,-).

Op 3 oktober jongstleden vond in de Gertrudiskapel in Utrecht de najaarscontactbijeenkomst plaats van de Stichting Stichtse Geschiedenis, dit keer in samenwerking met de geschiedenisconsulenten van Noord- en Zuid-Holland en Gelderland. De studiemiddag was gewijd aan historisch huizenonderzoek. Na een drietal inleidingen over dit thema werd het eerste exemplaar van de *Handleiding voor historisch huizenonderzoek* aangeboden aan de voorzitter van de Vereniging Eigen Huis.

De ruim 100 bladzijden tellende gids is geschreven door de historicus Kees van der Wiel, zelf een gedreven huizenonderzoeker zoals uit zijn voordracht die middag bleek. De eindredactie was in handen van van de drie geschiedenisconsulenten van Utrecht, Noord- en Zuid-Holland, bij wie ook het initiatief tot de uitgave lag. Het boekje voorziet in een duidelijke behoefte. Onderzoek naar de historie van eigen of andermans huis - al dan niet geplaatst in een bredere ruimtelijke of maatschappelijke context - is buitengewoon populair, zowel bij vrijetijds- als bij beroepshistorici. Tot dusver moesten zij het stellen zonder een algemene introductie op de vele en vaak ingewikkelde soorten bronnen die de huizenonderzoeker ter beschikking staan. De gids is systematisch opgebouwd rond de drie deelonderzoeken waarin het historisch huizenonderzoek uiteenvalt: het onderzoek naar de eigenaren, dat naar de bewoners en dat naar het huis zelf. Bovendien is onderscheid gemaakt tussen het onderzoek vóór en na 1800. Elk van de negen hoofdstukken wordt besloten met een lijst van naslagwerken en voorbeeldliteratuur. Helemaal aan het eind treft de gebruiker een stappenplan en een verklarende woordenlijst aan.

De nieuwe handleiding geeft mijns inziens een zeer goede en bruikbare introductie op de fiscale, juridische en registratieve hoofdbronnen, uiteraard naast het gebouwde object zelf, waaraan de goede huizenonderzoeker aandacht dient te besteden. Enigszins onderbelicht blijven de topografisch-historische atlas en de notariële archieven, waaruit alleen de boedelinventarissen uitgebreid worden besproken.

Het boekje is tegen contante betaling van f 15,- af te halen bij: de Stichting Stichtse Geschiedenis, Mariaplaats 23 in Utrecht (tel. 030-234388-0) en bij het Streekarchivariaat Kromme-Rijngebied - Utrechtse Heuvelrug, Karel de Grotestraat 30 in Wijk bij Duurstede (tel. 0343-595516). De Stichting Stichtse Geschiedenis wil het u eventueel ook toesturen voor f 19,- (MAvdE-V).

Joodse begraafplaatsen en de Stichting voor Boete en Verzoening

Op 27 december 1979 werd de Stichting voor Boete en Verzoening opgericht. In een voor het publiek uitgegeven informatiefolder staan de doelstellingen vermeld van deze van oorsprong christelijke stichting, waarin personen te vinden zijn uit de rooms-katholieke kerk, de reformatische kerken en uit de evangelische gemeenten. Letterlijk staat in de folder dat de stichting zich ten doel heeft gesteld een bijdrage te leveren tot het besef bij de christenen, dat fouten die in het verleden begaan zijn, behoren te worden erkend met daad en woord. De stichting wil het streven naar verzoening bevorderen met degenen die terecht verwijten jegens de christenen koesteren.

Zes jaar later, in 1985, vond er een samenvoeging plaats met de in 1974 opgerichte Werkgroep voor het onderhoud aan Joodse Begraafplaatsen. Sinds 1985 verricht deze werkgroep, bestaande uit vrijwilligers, onderhoud op joodse begraafplaatsen in Nederland. Voordien had men in Warschau dergelijke activiteiten ontplooid. De vrijwilligers zijn voornamelijk leden van diverse christelijke kerkgenootschappen. In het jaarverslag over 1996 van de Stichting vermelden wij op de pagina's 4-6 over de activiteiten van de Werkgroep Joodse Begraafplaatsen: het aanbrengen van dekzeilen over de historisch belangrijke grafmonumenten op de Portugese begraafplaats te Ouderkerk; het opknappen van de begraafplaatsen in Leeuwarden en Maasticht, welke laatstgenoemde rustplaats door 40 vrijwilligers tijdens een kampeervakantie onderhanden werd genomen. Te Haarlem bleven de activiteiten niet alleen tot de daar aanwezige joodse begraafplaatsen beperkt, want er werden ook reparatiewerkzaamheden in de synagoge verricht.

In 1997 werden volgens ds. C.P. Sybrandi

Enkele van de herstelde joodse grafstenen op de Algemene Begraafplaats (foto R. van der Eerden-Vonk, november 1997)

(tweede penningmeester van de Stichting) vooral joodse begraafplaatsen in het Betuwe-gebied aan een opknabbeurt onderworpen: te Asperen (bij Leerdam), Buren, Culemborg, Geldermalsen, Tiel en Zaltbommel. Ook de mooie begraafplaats in het Twentse Borne kwam aan de beurt. Hierbij zullen ongetwijfeld ook sommige 'metaheir'- of reinigingshuisjes op de begraafplaatsen zijn hersteld.

Uiteraard zou dit stukje niet in dit tijdschrift zijn opgenomen indien het niet iets met het Kromme-Rijngebied te maken had. Welnu, in augustus van dit jaar werden ook de beide joodse begraafplaatsen in Wijk bij Duurstede (Langs de Wal en op het achterste gedeelte van de Algemene Begraafplaats aan de Steenstraat) door de leden van de werkgroep bezocht. Zij hebben hier de grafzerken rechtgezet, schoongespoten en de teksten op de grafstenen door middel van zwarte verf weer leesbaar gemaakt. Het resultaat mag er zijn; de stenen zien er weer keurig uit! De werkgroep neemt alvorens met de werkzaamheden te beginnen contact op met het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap (NIK), het overkoepelend orgaan van joodse gemeenten in ons land. Het NIK geeft te kennen welke be-

graafplaats het meest dringend een opknabbeurt nodig heeft. Via de consulente van het NIK worden de contacten met de werkgroep onderhouden (Victor Brilleman).

Mollingers 'Landschap met molen aan de Kromme Rijn'

Op dit moment is in de Kunsthal in Rotterdam de tentoonstelling *De Haagse School. Een groots overzicht* te zien. Voor liefhebbers van deze, zo bij uitstek Nederlandse, schilderkunst uit de 19de eeuw een absolute aanrader. Eén van de geëxposeerde schilderijen wil ik hier speciaal onder de aandacht brengen. Het werd rond het midden van de vorige eeuw geschilderd door Alexander Mollinger en draagt de titel 'Landschap met molen aan de Kromme Rijn' (olieverf op doek, 34 x 47 cm, eigendom van het Haags Gemeentemuseum). Een molen direct aan de Kromme Rijn is er al lang niet meer. Van welke molen kan hier sprake zijn?

Natuurlijk raadpleegde ik het vorig jaar door de Historische Kring uitgegeven boek van Ad van Bommel. De historisch-topografische, gevouwen kaart achterin geeft een opstapje om er achter te komen welke molen bedoeld zou kunnen zijn. Een aantal op de kaart te traceren molens valt om verschillende redenen af. Immers deze tellen

Gezicht op houtzaagmolen Kranenburg aan de Kromme Rijn bij Utrecht, geschilderd door Alexander Mollinger omstreeks 1850-1860, (afbeelding in de tentoonstellingscatalogus, p. 87)

niet mee omdat ze voortijdig afgebroken, dan wel niet direct aan de Kromme Rijn en niet in het vrije veld staan, zoals op het schilderij is weergegeven. Dit betreft de 'molen van Ruysdael' en Rijn en Lek te Wijk bij Duurstede, Oog in 't Zeil bij Cothen, die in Bunnik en De Gans in Utrecht.

Wat overblijft is houtzaagmolen De Zonnewijzer

(1801 - 1912), vlakbij Wijk bij Duurstede, de korenmolen schuin tegenover kasteel Beverweerd bij Werkhoven (afgebroken in 1884) en houtzaagmolen Kranenburg (1797 - afgebroken omstreeks 1932?) dicht bij Utrecht. Van deze drie komt Kranenburg het meest in aanmerking, mede gelet ook op de ligging en de overeenkomst met de, in het boek van Van Bommel afgebeelde, foto op p. 125. De schrijver J.B. Christemeijer wees in 1837 trouwens ook al op de *schilderachtige* ligging van de molen '... de kronkelingen der kleine rivier ... aan welker oever, een weinig meer landwaarts in, een molen staat, die een niet onaardig gezichtspunt in het landschap uitmaakt' (geciteerd in Van Bommels boek, p. 176). De, in de stad Utrecht geboren en getogen, schilder Alexander Mollinger (1836 - 1867) zal net als Christemeijer ook getroffen zijn geweest door dit landschapsbeeld. Mogelijk heeft hij de toenmalige 'Moddersteeg' - vermeld op het gemeentekaartje van Kuiper uit 1865 - in het nog onbebouwde Abstede, waar akkers en weilanden lagen, als standplaats gehad toen hij zijn schilderij maakte. Alexander Mollinger, die bevriend was met twee andere, bekende, schilders van de Haagse School Willem Roelofs (1822 - 1897) en Jozef Israëls (1824 - 1911) werkte overigens niet alleen in de nabijheid van zijn geboortestad. Gedurende zijn korte leven - hij overleed op 31-jarige leeftijd - was hij actief als schilder in Brussel, de Geinstreek, het gebied rond Meerkkerk, Drenthe en Zuid-Frankrijk. Niet alleen Mollingers schilderij is interessant om in het echt te gaan bekijken - de zwart/wit afbeelding hierbij is maar een flauw aftreksel - ook de andere werken (behalve schilderijen, ook aquarellen en tekeningen) zijn, zoals gezegd, zeer de moeite waard om te gaan bezichtigen. De tentoonstelling in de Kunsthall in Rotterdam duurt tot en met 11 januari 1998 (*Marijke Donkersloot-de Vrij*).

Literatuur:

- Bommel, A. van, *De Kromme Rijn. Waterstaat, onderhoud en gebruik vanaf 1600*. Houten 1996.
- Christemeijer, J.B., *Het lustoord tusschen Amstel en Grebbe, en elders in het Sticht*. Schoonhoven 1837.
- Janssen, Hans en Wim van Sinderen (met bijdragen van Jeroen Kapelle). *De Haagse School* [catalogus bij de tentoonstelling in de Kunsthall Rotterdam]. Zwolle 1997.

Genealogische contactdag Midden-Nederland

Op zaterdag 21 maart 1998 zal de vierde genealogische contactdag Midden-Nederland worden gehouden. De dag wordt georganiseerd door de afdelingen Amersfoort e.o., Gooi- en Eemland en Utrecht. De contactdag wordt gehouden in de Scholengemeenschap Laar & Berg, Langsakker 4 in Laren (Noord-Holland). De openingstijden zijn tussen 10.00 en 16.00 uur; de entree bedraagt f 6,- inclusief programmablad.

Zoals gebruikelijk, zullen er op de contactdag weer zeer veel instellingen aanwezig zijn, zoals verschillende archiefdiensten en historische verenigingen uit Midden-Nederland. Ook landelijke organisaties zijn uitgenodigd, evenals een aantal familie-verenigingen. U kunt ook rekenen op uitgebreide informatie over 'computergenealogie' en de verzamelingen van de Nederlandse Genealogische Vereniging. Verder is er een speciale stand waar beginnende genealogen informatie en advies kunnen krijgen over de aanpak van hun onderzoek. Tevens zal er een 'meeting-point' worden ingericht waar mensen met gelijkgerichte belangstelling elkaar kunnen treffen. De heer Hoogendijk uit Leusden zal in Laren een lezing met dia's geven over familie- en gemeentewapens in de provincie Utrecht.

De interesse om meer achtergrondinformatie over het leven van onze voorouders te krijgen groeit sterk. Andere dan primaire bronnen worden steeds meer toegankelijk gemaakt. Daarom zullen de deelnemende organisaties en personen dit keer ongetwijfeld veel nieuwe informatie mee brengen.

Vanaf 1 januari 1998 is het mogelijk op de 'home page' van de Genealogische Contactdag Midden-Nederland na te kijken wie de deelnemers zijn aan de dag. Het internet-adres daarvan luidt: <http://candl.let.ruu.nl/ngv/>. Verdere informatie is te verkrijgen bij het secretariaat van de Stuurgroep genealogische Contactdag Midden-Nederland: K.D. Reneman, Bangkokdreef 129, 3564 SJ Utrecht (tel. 030-2610633) of G.H. Moest, Glazenierslaan 32, 3454 GR De Meern (tel. 030-6622219).

Inhoudsopgave en index jaargang 31 (1997)

Inhoudsopgave

Jaargang 31-1 (maart 1997)

* Artikel:

Wit, P.S.A. de, De Sint-Stevenskerk te Werkhoven (verslag van het archeologisch onderzoek in 1995). 1-10

Jaarverslagen van de Historische Kring over 1996. 11-16

* Boekbesprekingen:

Monumenten in Nederland: Utrecht, door *P.C. van der Eerden*. 17-18

Stichtse Monumentenreeks: Begraafplaatsen, door *M.A. van der Eerden-Vonk*. 18-19

* Varia:

Vertrek Marijke Donkersloot-de Vrij. 19
Brand verwoest schuur in Wijk bij Duurstede. 19-20

Jaargang 31-2 (juni 1997)

* Artikelen:

Wtewaall, O.J., De vondst van de Romeinse villa te Houten in 1957. 21-24

Ginkel-Meester, S.G. van en N.G. van der Leek, De negentiende-eeuwse bruggen bij kasteel Beverweerd te Werkhoven in oude glorie hersteld. 25-34

* Varia:

Industrieel erfgoed. 35

'Mijn Best' in Werkhoven: een folly? 35-36

Sloop school in Wijk bij Duurstede. 36-37

Gedicht Wim Stoker onthuld. 37

De timpaansteen van de Stevenskerk te Werkhoven. 37-38

Een voormalig woonhuis met bakkerij en winkel te Overlangbroek. 38-40

Nieuws van het Streekarchivariaat. 40

Jaargang 31-3 (september 1997)

* Artikel:

Ettekoven, A., De Zondagsschool en de strijd tussen orthodoxie en vrijzinnigheid in Nederlandbroek, 1819-1916. 41-63

* Varia:

Opgravingsproject Houten-Vinex. 64

Jaargang 31-4 (december 1997)

* Artikelen:

Ginkel-Meester, S.G. van, Priorij Gods Werkhof. Is er nog toekomst voor een jong monument? 65-70

Burik, C.A. van, Anthony Verkerk. De molenaar die failliet ging. 71-75

Reinders, H., Het grootste gezin van Bunnik. 76-80

* Varia:

Naweeën bruggenrestauratie kasteel Beverweerd. 81

Tekening kasteel Duurstede. 82-83

Handleiding huizenonderzoek. 84

Joodse begraafplaatsen en de Stichting voor Boete en Verzoening. 84-85

Mollingers 'Landschap met molen aan de Kromme Rijn'. 85-86

Genealogische contactdag Midden-Nederland. 86

Inhoudsopgave en index jaargang 31 (1997). 87-88

Index van namen en zaken

Vermeld worden: jaargang-aflevering en tussen haakjes de pagina's.

A

archeologie 31-1 (1-10; 15-16), 31-2 (21-24), 31-3 (64)

B

begraafplaatsen 31-1 (18-19, 31-4 (84-85)
Beverweerd, kasteel 31-2 (25-34), 31-4 (65-70; 81)
bruggen 31-2 (25-34), 31-4 (65-70; 81)
Burik, C.A. van 31-4 (71-75)

D

Donkersloot-de Vrij, Y.M. 31-1 (19)
Duurstede, kasteel 31-4 (82-83)

E

Eerden, P.C. van der 31-1 (17-18)
Eerden-Vonk, M.A. van der 31-1 (18-19)
Ettehoven, A. 31-3 (41-63)

F

folly's 31-2 (35-36)

G

gedichten 31-2 (37)
genealogie 31-4 (86)
Ginkel-Meester, S.G. van 31-2 (25-34), 31-4 (65-70)
Gods Werkhof, priorij 31-4 (65-70)
godsdienstige verhoudingen 31-3 (41-63)

H

Houten 31-2 (21-24), 31-3 (64), 31-4 (71-75)
huizengids 31-4 (84)

I

industriëel erfgoed 31-2 (35)

J

jaarverslagen 31-1 (11-16)

K

kastelen 31-2 (25-34), 31-4 (81; 82-83)
kerken 31-1 (1-10), 31-2 (37-38)
kloosters 31-4 (65-70)

L

Leck, N.G. van der 31-2 (25-34)

M

molenaars 31-4 (71-75)
molens 31-1 (19-20), 31-4 (71-75; 85-86)
Mollinger, Alexander 31-4 (85-86)
monumenten 31-1 (17-18), 31-4 (65-70)

N

Nederlangbroek 31-3 (41-63)

O

Overlangbroek 31-2 (38-40)

R

Romeinse villa 31-2 (21-24)

S

scholen 31-2 (36-37), 31-3 (41-63)
Sint-Stevenskerk 31-1 (1-10), 31-2 (37-38)
Stooker, Wim 31-2 (37)
Streekarchivariaat 31-2 (40)

V

Verkerk, Anthony 31-4 (71-75)

W

Werkhoven 31-1 (1-10), 31-2 (35-36; 37-38), 31-4 (65-70; 81)
Wttewaall, O.J. 31-2 (21-24)
Wijk bij Duurstede 31-1 (19-20), 31-2 (36-37; 37), 31-4 (82-83)

Z

Zondagsschool 31-3 (41-63)